

A MODERN SZLOVÁKIÁBAN ÉLŐ MAGYAR ANYANYELVŰ TÚLÉLŐK EMLÉKEZÉSEI

A KÉNYSZERDEPORTÁLÁSRÓL

DOI 10.35402/kek.2026.3.1

Absztrakt

2023-24-ben egy éven át Szlovákiában kutattam a második világháború traumáját körülvevő hallgatás témájában. Különböző online és fizikai archívumokban néztem utána a magyar anyanyelvű szlovákiai egyének vallomásainak az őket személyesen vagy családjukat érintő tragédiákról. Furcsa módon az interjúk jelentős részét szlovák nyelven vették fel, de találkozni lengyel, jiddis, német, angol és cseh nyelvű interjúkkal is, és néhány kivételes esetben magyarokkal is. Az keltette fel tudományos érdeklődésemet, hogy vajon mi motiválta az interjúk megrendelőit, készítőit, az interjúalanyokat annak kiválasztásában, eldöntésében, hogy milyen nyelven történjenek az interjúk. Ezért találkoztam az interjú készítőivel és beszélgetések során ez irányban is érdeklődtem. A zsidó származásúak mellett a roma túlélők interjúihoz is hozzáférést kaptam Pozsonyban. Emellett magyar túlélők interjút is vizsgáltam, akik a kitelepítés előtt saját kezükbe vették sorsukat és Magyarországra menekültek. A kutatás során magam is készítettem interjúkat a túlélőkkel és családtagjaikkal, hogy jobban megértem az interjúhelyzeteket, a nyelvválasztás jelentőségét, olyan emberekkel is, akik eredetileg szlovákul vallottak (most magyarul), így lehetőség teremtődött összehasonlításra is. Az antropológia jellegű kutatás az emocionális (atmoszférikus) hátterek kibontásának jelentőségére hívja fel a figyelmet az interjúkészítés során a nyelvválasztás kérdésén keresztül. Reményeim szerint választ kapunk olyan kérdésekre, hogy mire jók (és mire nem), mire használhatók (és mire nem), mire tanítanak (és mire nem) minket azok az interjúk, melyeket szlovákul vettek fel a magyar nyelven szocializálódott kényszerdeportálás túlélőktől.

Kulcsszavak: kényszerdeportálás, magyar nyelv, Szlovákia, szociálintropológia, infrastruktúra, otthontalanság

Abstract

Memoirs of Hungarian-speaking survivors living in modern-day Slovakia on forced deportation

Between 2023 and 2024, I spent one year in Slovakia conducting research on the silence surrounding trauma related to the Second World War. I consulted a range of online and physical archives in search of testimonies by Hungarian-speaking individuals in Slovakia concerning personal or family-related tragedies. Most of the interviews were, somewhat unexpectedly, recorded in Slovak, although I also encountered testimonies in Polish, Yiddish, German, English, and Czech. Only in a limited number of cases were interviews conducted in Hungarian.

This observation led to a central research question: what motivated interviewers and interviewees to conduct these interviews in a particular language? To explore

this issue, I met with interviewers and discussed their decisions during in-depth conversations. In addition to testimonies from Jewish survivors, I gained access to interviews with Roma survivors in Bratislava, as well as interviews with Hungarian survivors who had fled to Hungary to escape deportation.

To better understand the interview contexts and the significance of language choice, I also conducted interviews with survivors and their family members, including individuals whose first language was Slovak, thereby creating opportunities for comparative analysis. Anthropological research underscores the importance of examining emotional and experiential dimensions through attention to language choice in interview settings. Through this approach, I seek to address questions such as the functions served by interviews with Hungarian survivors conducted in Slovak, and the insights these linguistic choices offer into memory, trauma, and representation.

This presentation outlines the preliminary findings of ethnographic research conducted in Slovakia between 2023 and 2025. The study seeks to recover and examine memories of forced deportations during and after WWII—memories often marginalized or silenced within Slovak national narratives. Official memory politics tend to exclude multilingual testimonies, particularly those in Hungarian, as they may reveal experiences critical of the Slovak wartime state or recount personal and familial tragedies tied to the conflict.

As a Hungarian anthropologist, I consulted local archives and re-examined interviews conducted almost exclusively in Slovak with individuals of Jewish, Roma, German, and Hungarian descent, grew up in Hungarian-speaking environments. By re-conducting selected interviews in Hungarian, I investigated how narratives shifted across languages and what alternative meanings emerged. This process led me to a local non-governmental foundation, where I was provided access to both public and restricted materials.

Keywords: forced deportation, Hungarian language, Slovakia, social anthropology, infrastructure, homelessness

Bevezetés

A dolgozat központi témája a kényszerdeportálás a második világháború idején, de vizsgálatát nem korlátozzuk szigorúan erre az időszakra. Egy-egy jelenség gyökerét visszakövetjük a két világháború közötti évekig, de kiterjesztjük a második világháború utáni időszakra is, akár egészen mind a mai napig. A kutatási terület Szlovákia egész területére vonatkozik, különös tekintettel Pozsonyra és környékére, Kassára és általában véve Kelet- és Közép-Szlovákiára, itt is elsődlegesen a városokra. A kutatás során olyan emberekkel találkoztam, akiknek anyanyelve magyar volt, vagy a beszélt nyelvek repertoárjában a magyar nyelv is szerepelt. A téma rendkívül szenzitív, mivel tragikus élményeket szakít fel, amelyek feldolgozását sem

közvetlenül a háború után, sem mindmáig nem támogatja az aktuális szlovák társadalom illetve hatalmi rendszer, ezért ezek traumaként rögzültek. Ez a helyzet lényegében máig sem változott. Ebbe a térbe „törtem” be kutatásommal. Jelen dolgozat egy első vállalkozás arra, hogy kutatásom alapvonalait felvázoljam, terepkutatásom előzetes eredményeit ismertessem.

A kutatás során a magyar nyelvű emlékek után nyomoztam. És mivel jelen publikáció magyar nyelven fogalmazódott meg, én magam lettem ezen emlékek krónikása. Dolgozatom célja, hogy megértsük és bemutassuk, miért nem jöttek létre magyar nyelvű emlékek, mire lennének valók, hogyan lehet azokat használni, hogyan lehet helyet találni nekik.

Jelen mű számadásnak tekinthető. Számadás az elmúlt két év Szlovákiában a témában végzett kutatásokról. Jelen írás antropológiai jellegű, mely egy szociálintropológiai tudáskészletet mozgósít. Jelen tanulmány az antropológusok, a holokauszt-kutatók, szociológusok, romológusok, a második világháború iránt érdeklődő történészek, a magyar kisebbség kultúrája, társadalma, történelme és nyelve iránt érdeklődő olvasóközönség számára lehet elsősorban érdekes. A cél nem szimplán a kutatások történetének ismertetése, hanem ezek alapján szintézist adni a témában, megfogalmazni elsősorban módszertani megfontolásokat, kutatási eredményeket. Mindezt azon célból, hogy a jövő nemzedék kutatói tanulhassanak elődeik „hibáiból,” ezeket értelmezve juthassanak új, eredeti meglátásokhoz.

Kiindulási pontom szerint a második világháború traumatikus emlékeinek feldolgozásához egy antropológiai kutatás kezdeményezésével kívánok hozzájárulni. Ezen túlmenően, a történész dominanciájú holokauszt kutatásba egy magyar (antropológiai) vonalat terveztem beemelni és vice versa, a magyar kisebbségi kutatásba beleszőni egy azzal összefonódó holokauszt szálát. Ez a kettős törekvés kristályosította ki a kényszerdeportálás tematikáját, mely tágabb és szabadabb mozgásteret enged kutatásomnak. A cél eredendően módszertani jellegű volt: napvilágra hozni és értelmezni kieső történeteket, furcsa konfigurációjú anyagokat. Nem tartalmi megközelítést alkalmazok, hanem eseteket, problémákat igyekszem értelmezni, összehasonlítani, és ebből tanulságokat levonni. Jelen dolgozat a kényszerdeportálás három témájára: az infrastruktúra használat, az ellenségek munkatáborba zárása és vagyonaik megszerzése a kényszerdeportálás logikája/ritmusa keretrendszerében való egységben történő tárgyalásának kísérletére terjed ki. Vallom, hogy mind a három téma szervesen összefonódik, érvényességük mind időben visszafelé, mind időben előre lehet sikeresen kiterjeszthető. A kényszerdeportálás háború során kiépített infrastruktúráját a háború után is lehet aktivizálni. A lakóhelyüktől eltávolított egyének vagyonaikat könnyebben meg lehet szerezni, azokat csak nagy nehézségek árán lehet visszaszerezni (akkor is csak részben és sokszor csak az elővételi jognak megfelelő, hasonló keretek között visszavásárolni a saját vagyont, az ingóságok esetében még erre sincs lehetőség, se nem erre vonatkozó gyakorlat). Ezek a mozgások mindkét részből (az államalkotó szlovákság¹ és minden más hivatalos, nem-hivatalos kisebbség esetében)

az *otthontalanság* (*uncanny*) érzését eredményezik. Ez lengi át a (háború utáni) korszak hangulatát, és ez tapasztalható mindmáig.

A kényszerdeportálás infrastruktúrája

Úgy találtam a témára, hogy előzetesen a második világháború emlékeztetőn, tapasztalatain dolgoztam a Dél-Vértesben, ahol éltem és ma is élek. A Covid előtt kerestem fel olyan idős embereket, akiknek személyes élményük, traumájuk volt a témában és kértem, hogy meséljenek ezekről. Különösen fontos szerepet kaptak az addig passzív asszony sorsok. Milyen választásuk lehetett, milyen stratégiák álltak rendelkezésükre, amikor a Vörös hadsereg „kiéhezett” katonái a hullámzó front során többször átvonultak a területen? Hogyan tudták ezt a három hónapig elnyúló akció-sorozatot túlélni és utána a háborúból visszatérő férfiak szemébe nézni? Hogyan lehet erről mesélni hetven év távlatából, amikor erre vonatkozóan nem voltak társadalmi normák és előírások, és előzetes gyakorlat, tapasztalat se nagyon? Milyen volt az az időszak, amikor kiürült a térség, miután két irányba elköltözött a falu lakossága? Hogyan zajlott az itt maradt egyének élete, amikor feloldódtak az addig mindent meghatározó társadalmi normák? Hogyan ment végbe a visszarendeződés és hogyan alakult ki a traumát okozó hallgatás mindmáig tartó miliője? Mindezeknek a kerete egy multietnikus térség, ahol magyarok, svábok, zsidók és romák éltek együtt évszázadok óta. Ilyen és ezekhez hasonló vidéktörténeti kérdéseket boncolgattam antropológiai megközelítésben (Sántha 2017, Sántha 2022).

2023 őszén családommal egy évre Pozsonyba költöztünk. A felszabaduló időmben gondolkodtam azon, mit tudnék antropológus vénámmal kezdeni, milyen projekteket kezdeményezhetnék a rendelkezésre álló időben. Előzetes internetes archív kutatásom vezetett az első témához és az első kérdéshez. Elsődlegesen a Post Bellum alapítvány szlovákiai anyagait vizsgáltam, különös tekintettel a felmerülő magyar vonatkozásokra. A Post Bellum archívuma a második világháborút foglalta magában. Olyan emberek meséltek saját és családjuk életéről, akiket atrocitások értek, tragédiákat kellett átélniük, de sem a múltban, sem a közelmúltban nem vette őket körbe olyan társadalmi közeg, amely támogatta volna őket élményeik kibeszélésére, a szerzett tapasztalatok feldolgozására és átadására a következő nemzedékek tagjai számára.

Az archív anyagok, elsődlegesen a második világháború időszakára vonatkozó életút-interjúk olvasása során kirajzolódott egy kategória, a magyar nyelvi közegben szocializálódott egyének csoportja. Erre vonatkozó információkat az interjúkat kísérő életrajzokban találtam. A következő lépésben arra figyeltem fel, hogy milyen furcsa, hogy az ebbe a csoportba tartozó egyének szlovákul mesélnek az őket magyar közegben ért élményekről, tragikus tapasztalatokról. Arra gondoltam először, hogy ez is tudatos választás, nem pedig tudatos beleegyezés lehetett, mely a trauma-feldolgozás mikéntjét határozza meg. Azt, hogy valaki milyen formában kíván mesélni az őt vagy családtagjait ért tragikus dolgokról, dolgozni az ezt követő traumatikus hallgatáson. Vagy emellett, mennyire akarja, engedi meg, hogy esetlegesen emocionális rétegek is felszakadjanak, felszínre kerüljenek, és így publikussá váljanak. Ezek voltak azok az alapfelvetések, amelyek után úgy döntöttem, hogy megpróbálok egy kutatási programot megfogalmazni és kutatást kezdeményezni.

¹ Ez az 1939 márciusa utáni Szlovák Államra vonatkozik, amelyhez nem tartozik a mai Szlovákiának azon része, amelyet 1938 novemberében az I. bécsi döntés értelmében Magyarországnak ítélték.

Egy szóval, elkezdtem különleges figyelmet fordítani a fenti kategóriába tartozó egyének történeteire, és „vadászni” olyan életút-interjúkra, melyek esetleg mégis magyar nyelven kerültek felvételre.

2024 elején három hónapig vendégkutató voltam a Szlovák Tudományos Akadémia Társadalomantropológiai és Néprajzi Intézetében a Visegrádi Alap támogatásával. Monika Vrzgulová útmutatásával, tanácsaival és kapcsolataival segítette kutatásomat. Az ösztöndíj ideje alatt három területen folytattam kutatást: archívumban, magam is készítettem interjúkat a témában túlélőkkel és érintettekkel, és emellett egy rövidebb tanulmányútra is lehetőségem adódott Kelet-Szlovákiában.

Pályázatomban azt ígértem, hogy egy társadalomantropológiai projekt keretében tanulmányozni fogom a „deportálás infrastruktúráját.” Az volt az alapfeltevésem, hogy a második világháború során kiépült háborús infrastruktúra nem tűnt el sehova, alkalomadtán újra életre kelhetők. Hogyan válik a közéletben (például pletykák, anekdoták és sztereotípiák formájában) jelentkező tudás gyilkos gépezetté bizonyos történelmi körülmények között, és hogyan őrződnek meg ezek az infrastruktúrák a genocídium után is. Úgy gondoltam, hogy ezt majd a túlélők emlékei alapján tanulmányozom. Kutatásom és jelen tanulmányom írása során szerettem volna átadni a kényszerdeportálás tragédiájának emlékeit és a traumák feldolgozása során generálódó energiát, erőt. Félig strukturált életút-interjúkat készítettem zsidó, roma és magyar származású személyekkel, akik magyar nyelvű környezetben szocializálódtak Pozsonyban és környékén, valamint Kelet-Szlovákiában (Kassa, Eperjes és Bárfa). Továbbá archív és *oral history* jellegű kutatást folytattam, hogy nyomon követhessem a deportálás útvonalaait. Ehhez elsődleges elméleti alapot az infrastruktúra-kutatás antropológiai elméleti irányvonala jelentette, a terminus technikai alapjelenésének kognitív kiterjesztésével.

Az antropológiában az utóbbi tíz-tizenöt évben fel erősödtek az infrastruktúrára vonatkozó kutatások. Ezek egy részét a kolonializmus-dekolonializmus diskurzus részeként értelmezték. Más részüket katonai megfontolások mérlegelése eredményeként születtek. Azért is gondoltam hasznosnak e terminus használatával dolgozni anyagaimon, mert ez egy alapvetően katonai terminus és mert emellett az őslakosok sem mutatkoznak teljesen passzívoknak, amennyiben saját céljukra maguk is használták a más célból épített infrastruktúrákat (mely etikai megfontolások kezelésére alkalmazható). Másrészt az infrastruktúrának nemcsak technikai paraméterei vannak, hanem kognitív síkon is megjelenik, mint egy tudás-, információs rendszer. Ezek, a fentiekben érintett megfontolások mind részei egy antropológia megközelítésnek és erről folytatott diskurzusnak (Larkin 2008, Elyachar 2014, Mrázek 2002, Sántha 2014, Sántha-Lajtai 2021).

A fentieket vizsgálva jutottam Rudolf Mrázek (1934-2022) munkásságához. Egy régebben megjelent könyve (Mrázek 2002) egyik fejezetében az indonéziai vasútéptetés infrastruktúrális hatásait vizsgálja. Azt, hogy milyen céllal kezdtek el vasutat építeni a gyarmatosítók, és milyen nehézségekkel kerültek szembe a gyakorlatban. És azt, hogy milyen saját célra, hogyan használták a helyi indonéz lakosok a holland gyarmatosítási projekt ezen fontos elemét.

Mrázek következő művében (Mrázek 2020) az indonéziai kommunista munkatábort és a theresienstadti koncentrációs tábor hasonlítja össze. Elemzései során

arra jut, hogy nemcsak negatív hatása volt a koncentrációs táboroknak, nemcsak elesett emberek szenvedéseinek a helye, hanem a progresszív emberek gyűjtőhelye is volt egyúttal, például nála a legutóbbi divat demonstrációjakor. Állítása azokon a listákon alapul, melyek arra utalnak, hogy az idekerülő rabok közül többen jól-élőztöttek, a legutóbbi divat követői voltak, és drága parfümököt használtak. Tehát, a koncentrációs tábor a divat koncentrációja is volt egyben Mrázek interpretációjában. Mrázek aktív szerepet (agency) ad a raboknak, nem csak passzív elemekként szeretné látni, láttatni őket. Ezt a törekvést nem kísérte osztatlan támogatás a holokauszt kutató helytörténészek részéről, kritikával illették fogadták Mrázek megközelítését. Etikai kérdéseket vetettek fel, hogy lehet-e egyáltalán ekként bemutatni embereket, akiket megsemmisítésre ítélnék. Ezen etikai kritikák kezelésére az antropológia (Faubion 2011) az élő emberekkel (Mrázek esetében jobbára a holokauszt helytörténészekkel) való szoros együttműködést preferálja. Mrázek archív anyagokkal dolgozott, szinte kizárólag, így szinte semmi esélye sem volt a vele, az által képviselt kutatási megközelítéssel szemben megfogalmazott (etikai) kritikák illetően kezelésére. Ez az egyik oka annak, hogy a magyar nyelvű anyagok számának növekedése mellett esetemben is nagy jelentősége lett saját interjúk készítésének.

A Holokauszt emlékek kutatására irányuló projektek Szlovákiában szlovák nyelven, Magyarországon magyar nyelven zajlottak és zajlanak mindmáig (Salner, Vrzgulová; legutóbb Papp-Ockova/Visegrad Fund 2022). Céloom, hogy áthágjam ezeket a nemzeti és nyelvi határokat, és tanulmányozzam a kényszerdeportálás transznacionális, határokon átnyúló infrastruktúráit, rögzítsem a szlovákiai magyar anyanyelvűek emlékeit, és összehasonlítsam a szlovák és magyar narratívákat, hogy hozzáférjek az érzelmi jelentésrétegekhez. Hogy ne hulljanak ki mindörökre ezen kieső emlékek, hanem helyük legyen a szlovák és/vagy a magyar nemzeti narratívában, emlékezetkultúrában.

A (természetesen szlovákul zajló) szlovákiai szlovák kutatások egy részt a helyi, pozsonyi zsidó emlékek megőrzésére (Salner), másrészt a szlovák holokauszt emlékeztérbentartására irányulnak, arra, hogy helye legyen a holokausztnak a szlovák nemzeti tudatban. Az erre irányuló kutatások elsődlegesen *oral history* jellegűek (Vrzgulová 2024). A szlovákiai magyar kutatások leginkább a dél-szlovákiai magyar kisebbségre (történelem, társadalomtörténet) irányulnak. Ebben a kutatási irányban a holokausztnak nincs központi helye, ez alól talán csak olyan kutatók, mint Szeghy-Gayer Veronika (Szeghy-Gayer—Csősz 2021, 2022) vagy Czaboczký Szabolcs tekinthetők kivételnek, akik kelet-szlovákiai Kassán keresztül kerültek be kutatási projektjeikkel a szlovákiai társadalomkutatás vérkeringésébe.

Ezentúl is felmerül még néhány kivétel, amikor magyar származású kutatók is részt vettek szlovákiai, nem kormányzati kutatási projekteken, ilyenek például az Alapítvány² az 1990-es évek közepén zsidó, illetve a 2000-es évek közepén roma túlélőktől felvett interjúi, melyeket, ha felmerült igény az interjú-alanyok részéről, akkor magyar nyelven is folytathattak, például annál az egyszerű és megkerülhetetlen oknál fogva, hogy egy-egy

² Az antropológiai munkák etikai szabályainak megfelelően az Alapítvány nevét anonim névként használtam jelen tanulmányban.

mesélő nem tudta szlovák nyelven megfelelően kifejezni magát. Itt kell számba venni azt a projektet is 2010-es évek végén, amikor a szlovákiai Post Bellum alapítvány egy nemzetközi együttműködés keretében a határregiók, és bennük a szlovák-magyar Duna-szakasz kutatására vállalkozott.

Ezenkívül ezt a hiányosságot archív kutatások során igyekeztem használni, mint kutatási módszert. Erre azért volt szükség, mert ezeket az anyagokat előzetesen még nem elemezték. Nagyon hálás vagyok az Alapítvány vezetőinek (Zuzana Boselovánek, és Monika Vrzgulovánek), akik nagyon kedvesen viszonyultak hozzám és kutatási projektjeimhez, és minden lehetséges módon segítettek kutatásomat, még akkor is, ha nem volt teljesen világos számukra a kutatásom lényege. Különösen támogató magatartás volt tapasztalható részükről, amikor elkezdtek megérteni projekttem célját, hogy a holokauszt-kutatásokba visszahozzam az addig rejtett, megbúvót emlékeket, kieső történeteket (Szilágyi Miklóstól kölcsönözve ezt a terminust, in Sántha 2019), amely esetében a magyar nyelvű közegben eredeztethető szlovákiai kényszerdeportálásokra vonatkozó anyagokat jelentette.

Projekttemmel azért küzdöttem, hogy bebizonyítsam, hogy a kényszerdeportálás narratívája nem ismer (szlovákiai és magyarországi) nemzeti és (szlovák/magyar) nyelvi határokat, mivel a kényszerű deportálásnak a gyakorlatban is transznacionális, határokon átnyúló infrastruktúrája volt, melyet projekttem során tanulmányoztam. Ezt a feladatot úgy tudtam megoldani, hogy elkezdtem kibozgogni, másrészt magam is rögzítettem a Szlovákiában élő magyar anyanyelvű közegben szocializálódott egyének emlékeit.

Mivel az elenyészően kevés magyar nyelven felvett kényszerdeportálási interjút megkísérelték szlovák nyelvre is lefordítani, amely egy aprólékos tudományos projektként értelmezhető, lehetőségem nyílt megismerni a fordítás dilemmáinak mátrixát is. És mivel néha ugyanazon személyek adtak interjút mindkét nyelven (szlovákul és magyarul), így arra is alkalmam adódott, hogy összehasonlíthassam a szlovák és a magyar nyelvű narratívákat, egy személy vonatkozásában. Az államnnyelven (döntő többségben; szlovák nyelven) és az anyanyelven (elenyésző számú; magyar nyelven) felvett anyagok összehasonlítása révén pedig képet kaptam az interjúk érzelmi jelentés rétegeről és dinamikájáról, egy adott társadalompolitikai korszak kisebbségekként szembeni elvárásairól.

Az Alapítvány holokauszt archívumának statisztikai mutatóit illetően a következőket lehet elmondani. A zsidó holokauszt-túlélőkkel készített 187 interjú szinte mindegyike szlovák nyelven készült. Közülük húszan a magyart jelölték meg anyanyelvüként, nyolcan pedig magyarul adtak interjút. Ugyanazon interjúk különböző formájú archív anyagcsoportjai (nyomtatott és digitális szövegek, hang- és videofelvételek) között dinamika figyelhető meg. Összehasonlításukkal megjelennek azok a háttérben megbúvó részletek, azok az érzelmi jelentések, amelyek, ha kizárólag csak a szöveges (nyomtatott és digitális) anyagokat vesszük számba rejtve maradnak.

Tehát, ahogyan korábban említettem, az Alapítványnál fellelt nyolc szlovákiai magyar nyelvű zsidó interjú mellett hét roma interjú is sikerült bevonni a vizsgálati anyagaim közé. A Post Bellumnál csak a határmenti projekt keretében három (két személytől, az egyikről kétszer két különböző helyszínen felvett) magyar interjúról beszélhetünk. A Huszadik század hangja archívumban két

fontos magyar-interjút (mindkettő kimerítő, többszöri találkozás és rendkívül részletes, barátságon alapuló szociológiai sorozat eredménye). A somorjai magyar Fórum Kisebbségkutató Intézet archívumában is találtam a kényszerdeportálásra vonatkozóan egy fontos magyar-interjút. Magam a szorosán vett témában öt személytől vettem fel interjút, jórészt magyarul, de van köztük vegyes nyelven, szlovákul angol tolmácsolással és magyar közbeszűrésokkal (a Tátrában partizánok körében való elrejtőzésről) menedzselts darab is. Ezen túl egy alkalommal meghívtam kaptam mások által rendezett interjú felvételére is (United States Holocaust Memorial Museum), mely szintén szlovákul történt, bár a delikvens értett magyarul is, de kényelmesebb volt neki szlovákul nyilatkoznia (a póstyéni pogromról, ahol gyerekként vett részt áldozati szerepben). Emellett öt egykori interjú-készítővel működtem együtt, találkoztam időről-időre, és ismerkedtem meg módszereikkel. Lehetőség adódott arra is, hogy konkrétan meséljenek a felvételek készítésének körülményeiről, miként arra is, hogy közösen nézzünk meg általuk készített videókat, és kommentálják azokat. Ezen felül az egyik holokauszt szakértővel, a helyi zsidó közösség egykori vezetőjével folytatott beszélgetésről is készítettem saját felvételeket. Ennek a petržalkai³ magyar-tábor előzményeinél lesz alább jelentősége (Vrzgulová 2015).

Nem-illusztratív módszertani megközelítés

Az Archívumban nem állt minden típusú anyag egyidejűleg a rendelkezésemre.

Előbb a papíralapú, majd a digitális szövegekhez kaptam hozzáférést.

Ez után a hanganyagok kerültek sorra. És csak végül nézhettem meg az eredeti videókat.

Időnként (helyenként) nem minden anyagcsoport tartalma fedte le egymást, voltak hiányzó részletek, részek majd minden anyagban. Ezzel együtt a hang- és videofelvételek voltak a legteljesebbek. Gregory Bateson arra ösztönözte kutatótársait (Bateson 1958, Safonova-Sántha 2013), hogy ne illusztrálják egymással a különféle anyagcsoportokat, hanem igyekezzenek eredeti kérdéseket találni egy-egy anyagcsoport (külön) vizsgálata eredményeképpen, és csak ez után nézzenek válaszok után más anyagcsoportokban. Ezt mi nem-illusztratív megközelítésnek neveztük az evenkikről szóló munkáinkban (Sántha-Safonova 2011, Safonova-Sántha 2013). Itt is hasonló helyzet konfigurálódott. Szóval, nem siettem a hiányzó anyagoknak utánanézni a többi anyagcsoportban, hanem a rendelkezésre álló csoportból igyekeztem megérteni valamit. Így jutottam a fordítás hiányzó részének értelmezési nehézségeiből levonható tendenciákhoz (a roma anyagok azt mutatják, hogy a fordítók ezoterikus népi vallásos, mágikus tudást projektálnak a romákra a holokauszt kontextusában is, mely egy a romákra általános vonatkozó romantizáló tendenciára utal!).

A következő észrevétel e tekintetben, hogy hanganyagokból reflektálni lehet olyan emocionális finom részletekre is, melyek a leírt szövegekben némák maradnak. Az volt az előzetes várakozásom, prekonceptióm, hogy a tragikus élmények felidézése érzelmeket vált ki a mesélőkből. És ugyan megfigyelhető volt ez a tendencia, és fontos dolgokhoz vezet, de mégsem kizárólag erről van szó. Nemcsak a sírás, üvöltés, a hangerő felemelése jelentkezik, hanem emellett a nevetésnek, az ironiának, sőt

³ Pozsonyigetfalú.

az öniróniának is helye van az anyanyelven tett vallomásokban (utóbbinál, mert az interjú készítőjének magyar nyelvi kompetenciája gyakran nem engedte meg, hogy aktívan részt vegyen a beszélgetés formálásában, hogy érzékenyen reflektáljon az interjú-alany szimbolikus utalásaira). A mesélő gyakran szidja a környezetükben élőket, az interjú készítőjét is beleértve, hogy nem értik meg őt, pedig szeretné, hogy így legyen, és így nincs értelme beszélni tovább, bezárkózik. Az egyik interjú-alany folyamatosan ide-oda „táncol,” hogy hagyjuk az egész interjú-készítést; biztos, hogy kell ez? És amikor az interjúkészítő elkezd pakolni, akkor az alany újra mesélni kezd. Ez a tétovázó, leálló-meginduló dinamika szintén jellegzetessége lehet az anyanyelvi interjú-adásoknak, miközben az interjúkészítő egyáltalán nem akart bevonódni a tanúvallomást adó érzelmi dilemmájába, ő csak egy feladatot teljesített, egy megrendelt munkát végzett, mindenféle együttérzés nélkül.

A hanganyagok után, miután fellebbent a lepel a filmes anyagokról, nem az emocionális részek, ahogyan előzetesen vártuk, hanem a háttér részletek megvilágítása tűnt fel revelációként. A video-anyagokat nézve arról kapunk elsődlegesen képet, hogy milyen miliőben készültek az interjúk (a tartalmi részletek addigra már ismertek voltak az írott papíralapú és digitális forrásokból). Mit szerettek volna megmutatni magukból az interjú adók (és belőlük az interjú-készítők, beleszámítva az operatőrt is, és most az antropológus-magamat is közéjük számítva!), mennyire érezték magukat komfortosan ebben a közegben, miközben az életüket, családjukat ért tragédiákról beszélnek, traumákon dolgoznak. Az is feltűnő volt, hogy mennyire szépek a roma interjúadók, mennyire tiszták, mennyire vendégszeretők, udvariasak, idegenkedve ugyan, de mennyire kedvesek az interjúkészítőkkel. Családtagok nem voltak jelen az interjúkészítésnél a roma interjúk ezen típusánál. Kedvenc helyük a konyha volt, ahol tiszta edényben főztek az interjúkészítés közben (amit mindenképpen meg kellett a kamerának mutatniuk). Egyetlen interjúkészítő sem fogadta el a kínálást, nem fogyasztott az interjúalany által felkínált üdítőből. Szlovák holokauszt specialista kollegám arra hívta fel a figyelmet, hogy ez a kép mindig az adott korszak romákkal szemben szlovák részéről megfogalmazott elvárásaira reflektál (esetünkben a kétezres évek közepére). Ezeket, és ehhez hasonló, az írásos dokumentumokból ki nem olvasható fontos „háttér” információkat lehet megismerni a különböző anyagcsoportok külön kezeléséből, ha Bateson szellemében (Bateson 1958, Safonova-Sántha 2013) nem illusztrálunk velük, megőrizve az anyagcsoport jellegzetességeiből kibomló belső tartalom lehetőségét anélkül, hogy gondolkodás nélkül orvosolni szeretnénk a mutatózó „hiányosságokat” (vagy egymással illusztrálnánk a hiányos példákat, így feloldva a hiányosság érzését).

Találkozások interjú-készítőkkel

Egy másik kutatási stratégia az interjúk lefolytatásának helyzetének rekonstruálására vonatkozott. Ezért lehetőséget kértem arra, hogy találkozhasak az interjúk készítőivel, általában véve azokkal, akik jelen voltak a projektek megfogalmazódásánál, ezekben aktív vagy passzív szerepet játszottak, valamint akik ilyen vagy olyan formában, szerepben jelen voltak az interjúk készítésekor. Elsősorban a magyar alanyok interjú készítéseire vonatkozott érdeklődésem. Ezen találkozók során váratlan, előre nem látható, rejtett motivációk és részletek is felszínre kerültek,

melyek az interjúkészítők helyi közegbe való társadalmi és egyéni beágyazottságával, vagy a projektek konkrét politikai körülményeivel álltak kapcsolatban.

„Nem segíteni, nem szépen segíteni, hanem durvának lenni, hatni!”

Az interjúkészítés során azok vezették a beszélgetéseket, akiknek maguknak is voltak, vannak holokauszt túlélők a családjukban, így jól tájékozódnak („otthonosan mozognak”) helyi viszonylatban a témában, jól kezelik az interjúkészítés közben felmerülő helyzeteket (többnyire maguk is ismerték már a mesélőket; ezen az alapon lettek kiválasztva a csoportok, hogy ki kinek mesél, ki kivel készíti interjút). Az interjú-készítők nyilvánvalóan nem csak antropológusok közül kerültek ki, a társadalomkutatás széles spektrumát képviselték, voltak köztük pszichológusok, szociológusok és nyelvtanárok is. Mindegyiknek sajátos hozzáállása és értelmezése van a holokauszthoz (és a holokauszt interjúkészítéshez, előzetes tapasztalata volt az ilyen típusú mesélésről). Volt, aki folyamatosan irányítani, kontrollálni szeretne volna a delikvenst. Más a gyógyítás részeként fogta fel az interjúkészítést. Az is feltűnt, hogy egyesek rendkívül durván, nyersen utasították a túlélőket. Miután egyikükkel személyesen találkoztunk, kiderült, hogy nem ismer semmilyen *puha antropológiai módszert*, neki csak egy célja volt, hogy gyógyítson. Szóval, szembement az antropológia terepmunka etikájával és szépség kultuszú esztétikájával, azaz hogy egy találkozásnak szépnek és kellemesnek kell lennie, ehelyett durva volt, nyers, és kegyetlennek tűnt a hozzáállása. Nem volt sem beleérző, sem megengedő, sem udvarias, hanem tudatosan durva, trauma-gyógyító szándékkal.

Roma holokauszt interjúk speciális helyzete és jelentősége a kényszerdeportálásról szóló archív anyagok között

Az archív anyagok között roma holokauszt-túlélőkkel készített magyar nyelvű interjúk is találhatók. Ezek az anyagok rendkívüli jelentőségűek, unikálisok, mivel általában véve csak elenyésző számú holokauszt-interjú készült roma interjúalanyokkal. Jellemző módon sajátosan készültek ezek az interjúk, sajátosan kialakított helyzetek során kerültek rögzítésre. Ezeknek a helyzeteknek a megértése, rekonstruálása alapvető jelentőségű a roma anyagok értelmezésénél.

A roma interjúk jellegzetessége, hogy az egyik interjúkészítő nemcsak az Alapítvány felkérésére dolgozott, hanem úgymond saját szakállára is készített szülőföldjén roma holokauszt-interjúkat, melyeket megkeresésemre szívesen meg is osztott velem. Az anyag érdekessége, hogy nem csak a tragikus élményekről volt lehetőség így beszélni, hanem egyúttal klasszikus folklór gyűjtésre is alkalom kínálkozott. Így ugyanattól a személytől a kétféle anyag előadására azonos alkalommal került sor otthonában, családjának tagjai körében. És így lehetőség adódott a kétféle anyag (holokauszt élmény és mese) egy személytől (mesélőtől) való összehasonlítására. Ez egy különleges kontextus, mely számos érdekes felvetést enged megfogalmazni és több, eddigiekben nyitott kérdésre is segít választ keresni.

Továbbá, mint arra már utaltunk, az Alapítvány a Yale egyetem felkérésére vett fel a kilencvenes évek közepén (zsidó), és a kétezres évek közepén, 2005 körül (roma) holokauszt-interjúkat. A roma anyagok jellegzetessége, hogy az interjúknak az egyik fele az adatközlők otthonában, a másik fele pedig Ravasz József kisebbségi

menedzser dunaszerdahelyi irodájában készült, úgy, hogy több interjúalany is jelen volt a másik mesélésénél. Ez utóbbi interjúkra az volt jellemző, hogy az egyes mesélők ki-kiszólnak a többieknek, egyszóval nem az interjú készítőjének mesélnek, hanem egymásnak. Ezen alapul ezekben az esetekben a roma holokauszt-interjúk sajátos atmoszférája. Tehát közös felvételről beszélhetünk, mely azt is jelenti, hogy ki-kibeszélnék mesélésükből, anélkül, hogy valós párbeszéd alakulna ki köztük. A holokauszt-interjúk felvételére szigorú Yale-protokoll vonatkozik, melynek megkerülhetetlen része az adatközlő aláírással szentesített jóváhagyása. Sajnálatos módon ez az interjúkészítés során a helyszínen nem történt meg, és ezt a hiányosságot utólag sem sikerült pótolni. Ebben a formában ezek az anyagok nem lehetnek publikusak, mert nem felelnek meg a Yale egyetem holokauszt online-archívumával kapcsolatos feltételeknek, elvárásoknak. Csak az Archívum vezetőinek jóvoltából kaphattam hozzáférést ezekhez a köztes anyagokhoz az alapítvány saját archívumában.

Kelet-szlovákiai tanulmányút

Emellett 2024 február közepén egyhetes tanulmányútra utaztam Kelet-Szlovákiába. Meglátogattam a kényszerdeportálás infrastruktúrájának helyszíneit, és találkoztam a holokauszt közösségek (zsidó és roma) képviselőivel és kutatóival. Megpróbáltam megérteni a jelen dilemmákat, és azt, hogy a múltbeli tapasztalatok mennyire befolyásolják az egyének és családok jelenbeli döntéseit. Mennyire fontos a túlélők és leszármazottak számára a holokauszt előtti élet infrastruktúrájának megőrzése és újjáépítése, még akkor is, ha már nem beszélhetünk a régi értelemben helyi közösségekről, csak legfeljebb kiscsoportokról és egyenekről. Más szavakkal, a megőrzött infrastruktúra hatással lehet az emberekre; vonzhatja azokat a környékbeli embereket, akik érintettek, közösségi érzést kelthet bennük.

Eperjesen tanulmányoztam egy ma Pozsonyban élő holokauszt-túlélő egyéni-családi infrastruktúrájának elemeit, amely szükséges lépés volt ahhoz, hogy folytathassam vele a megkezdett interjúsorozatot. Mivel több helyi túlélő is a fővárosba költözött, így sok szempontból logikus volt, hogy Kelet-Szlovákiába utazzak, felkeressem az emlékhelyeket, és találkozzak a túlélőkkel, hogy azután folytathassam kutatásomat Pozsonyban és környékén.⁴

⁴ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Tatiana Podolinskának, a Szlovák Tudományos Akadémia Társadalmi Antropológiai és Etnológiai Intézte vezetőjének, hogy támogatta kutatási szándékomat, hogy ez az intézet lehessen bázisa szlovákiai kutatásomnak, Monika Vrzgulovának, aki vállalta, hogy befogadom legyen az intézetben folytatott kutatás során és aki mindig készségesen adott tanácsokat és támogatta munkámat kapcsolataival, és végül Zuzana Boselovának, aki mindenféle módon segítette kutatásomat az Alapítványnál. Úgy gondolom, hogy a későbbiekben az Alapítványban a magyarul beszélők anyagaival folytatott kutatásom (elsődleges és későbbi) eredményei szintén hasznosak lesznek szlovák kollégáim számára is, és hamarosan ismét együttműködhetünk velük. Ez a célom jelen tanulmány készítésével is. Külön köszönet illeti a Visegrádi Nemzetközi Alapot, amely támogatta projektemet, lehetővé téve számomra, hogy megkezdjem kutatásomat a magyar nyelvű környezetben szocializálódott szlovák állampolgárok kényszerű deportálásának infrastruktúrájáról.

Kiürült terek infrastruktúrája

Bártfa (Bardejov) a Magyarország és Lengyelország között évszázadokon át fennálló, három közül az egyik legjelentősebb haszid migrációs útvonal (infrastruktúra) jellegzetes állomása. A magyar nyelv használata nem volt teljes körű a környéken, de azért a helyi zsidó lakosság egy jelentős része tudott magyarul. Kétféle bázisa volt a magyar nyelvhasználatnak. Egyrészt a környékbeli rabbik érkeztek magyar nyelvi közegből. Másrészt Rákóczi Ferenc (magyar) hagyománya él tovább Znojmo környékén.

Bardejov (Bártfa) látszólag abszurd példája a Szlovákiában mindenfelé tapasztalható helyzet még drasztikusabban konfigurálódásának, amennyiben nem maradt helyi képviselő, sem leszármazott a közösség tagjaiból, de ezzel párhuzamosan (szemben, vagy pont emiatt) teljes erővel folyhat az egykori zsidó infrastruktúra helyreállítása. A város szétszabdalt, nem teljes infrastruktúra darabkái és három, mára már nem-működő zsinagóga-komplexum maradt meg, ahol egy „privát” zsidó kutatóközpont felújítási projektje zajlik a Norvég fund és a helyi közösség elköltözött tehetős tagjainak támogatásával. Nem a helyi önkormányzat jelentkezik gazdaként, hanem - mint Szlovákia-szerte más helyeken is -, a szlovákiai állami zsidó szervezet. Se a helyi önkormányzat, se helytörténészek, se nem a helyi zsidó-közösség, senki nem érezheti magát otthon, otthonosan itt (a freudi *onthontalanság* (*uncanny*) koncepciója). Az inkább kulturálisnak és tudományosnak, mint vallásosnak tekinthető projekt szomorú érdekessége, hogy nem maradt Bártfán a helyi zsidóságnak egyetlen képviselője vagy leszármazottja sem, mégis képes összegyűjteni a környék érdeklődő lakosságát. Az intézmény nem publikus, a környék *onthontalan* (*uncanny*) zsidó lakosságát gyűjti össze egyenként, családonként bejelentkezve, látogatóként, mások ajánlására. Érdekes, hogy minden tárgy nagyon személyes és vibrálóan létteli attól, hogy nincs (helyi) gazdája az épület-komplexumnak, nem nyitott, nem publikus, nem hivatalos emlékhely, még nem kész múzeum, hanem egy előzetes állapot. Olyan, mintha még nem lett volna vége a (szörnyű) dolgok történéseinek, mintha még nem lenne lezárva semmi (nem lezárt a projekt sem), minden visszafordítható lenne (az építkezés folyamatban). Egy vitrinben üres pénztárcák (bőrcacsók) számai, ezrei láthatók, melyeket a padláson találtak nemrég. Tulajdonosaik kényszerűen hagyták hátra ezeket a deportálás előtt, majd a németek (és a Hlinka-gárda tagjai) gondosan kiürítették tartalmukat. A falakon körben egy rögtönzött kiállítás keretében fotográfiák reprodukciói láthatók, köztük azok, melyeket egy német katona készített titokban az indulás előtti pillanatokról. Eredeti rajzok és festmények láthatók még a helyi közösség tagjaitól. Ez az a hely, ahol, ha valamiről tudnak, hogy emlék maradt fenn, ha tudomást szereznek egy-egy dokumentum, vagy tárgy létezéséről, akkor azokat előbb-utóbb biztos meg is fogják szerezni (az egykori közösség életben maradt tagjainak, a leszármazott családtagoknak (anyagi) segítségével).

Partizánok és szökevények: kieső magyar kényszerdeportálás-történetek

Két további narratíva létezik a kényszerdeportálásról magyar egyéni kontextusban. Az egyik a magyar nyelvű környezetből érkező partizánokra vonatkozik. Sem a szlovák, sem a magyar nemzeti narratívában nincs helyük ilyen partizán történeteknek (csak a család- és személynevek árulkodóak e tekintetben, még akkor is, ha nem minden

esetben van ennek bizonyító ereje). Kizárólag családi és privát emlékek között őrződhetek meg ezek a történetek.

A másik vonulat a második világháború után a magyaroknak (és a németeknek) mint Szlovákia, a szlovák nép ellenségeinek kollektív kényszerdeportálására vonatkozik. Ez azoknak a magyar nemzetiségű (és anyanyelvű) személyeknek az esetei, akik úgy döntöttek, hogy megőrzik a saját sorsukról való döntés jogát, még ha fennállt annak az esélye, hogy ezzel elébe mennek a történeti eseményeknek (nagy részük a Duna szlovákiai partjáról, menekült a folyó túlra, magyarországi oldalára; és ha nem menekült volna el a kollektív bűnösségre vonás vádja elől, akkor is nagy valószínűséggel egy (dél-)magyarországi (tolnai vagy baranyai) sváb falu egyik házát rendelték volna ki számára, ahonnan a svábokat hasonló vádakkal telepítették ki Németországba (a szerencsésebbeket a nyugati oldalra). Ebben a témában is sikerült magyar nyelven felvett archív interjúkat találnom, melyeket igaz, nem az Alapítvány, hanem a Post Bellum szlovákiai fiálájának egyik határmenti projektje keretében készítették.⁵ Másrészt a somorjai Fórum Kisebbségkutató Intézet archívumában találtam idevonatkozó interjút. E mellett saját magamnak is sikerült interjút készítenem hajdani szemtanúkkal, szenvedő felekkel.

Elmenekülés a hegyekbe a kényszerdeportálás elől

Itt egy új, látszólag váratlan kontextus nyílik meg, valójában a (szlovák és magyar) partizán történetek már utat nyitottak ennek a kontextusnak. A hegyekbe, a Tátrába való elmenekülés a zsidó lakosság egyes tagjai számára alternatív stratégiát jelentett a kényszerdeportálás elől. Ez a menekülés mód azonban nem adatot meg mindenkinek, csak a tehetősebb egyéneknek és családtagjaiknak, mivel az étkezés biztosítását a környező szlovák falvakból csak nagyon komoly anyagi ellenszolgáltatásért lehetett megvalósítani. A menekültek nem voltak könnyű helyzetben, hiszen nemcsak a helyi szlovák lakosságnak, a hegyekben járőröző német egységeknek voltak kiszolgáltatva, hanem a túlélők személyes memoárjai alapján állandóan ki voltak téve az őket maguk közé befogadó partizánok atrocitásainak is (Kamenec-Michela 2019; nekem is sikerült a témában saját interjút készítenem). Ami engem ezen felül izgatott, hogy a partizánok közé jelentkezett magyar etnikumúaknak is segítsek hangot adni, hiszen ez a réteg is kihullt, nincs helye a szlovák emlékezetpolitikában.⁶

Van a hegyekbe menekülésnek egy zsidó társadalmon belüli dinamikája is. Az anyagi lehetőségek eleve kettéosztották a zsidó társadalmat a tekintetben, hogy kinek volt lehetősége menekülésre. Ez a dinamika megmaradt, később is megfigyelhető volt, egyre mélyülő szakadékot képezett a túlélők csoportjai között a háború után is. Sose álltak szóba a hegyekbe menekülőkkel azok, akiknek nem volt más választásuk, mint hogy hagyják magukat gettókba, koncentrációs táborokba deportálni. Megvetéssel, gyűlölettel (és irigységgel) tekintettek ezekre a sorstársaikra.

⁵ Kállay Vikória készítette a Post Bellum részére az interjúkat.

⁶ És mint a roma emlékezők saját esetüket kommentálták, azért nem működik a roma holokauszt tudásátadás mechanizmusa, nem megy át az üzenet, nem érdeklik a gyerekeket és az unokákat a holokauszt történetek, mert nem jó példa, nem lehet pénzben kifejezhető haszonra váltani. Nem lehet vele érdemeket szerezni és ezeken keresztül anyagi juttatásokhoz jutni.

Prekonceptió, kutatási felvetések, kérdések

A fenti felvetéseket a következőképpen lehet összefoglalni (a teljesség igénye nélkül):

1, *Mrázek provokatív felvetése, amely valójában nem is nagyon tekinthető annak*

A kritika alapját az jelenti Mrázek felvetésével szemben, hogy igaz ugyan, amit ír, de a theresienstadti tábor nem tekinthető átlagos koncentrációs tábornak, csak egy kirakat-propaganda tábor volt, melyet a nyugati tudósítók megnyugtatóra hoztak létre, hogy azt hihessék, minden rendben van a német koncentrációs táborok ügyében.

2, *Etikai problémák és antropológiai terepmunka*

Az *oral history* is csak a történelemtudományok közé tartozik és a holokauszt helytörténészek igazságérzetét tükrözi, vagy csak archív munkán alapuló narratív megközelítést használ a kutatás során, mint Mrázek theresienstadti kutatása. Egy antropológiai megközelítés sokféle narratívát enged-e egyidejűleg meg, vagy csak egy igaz holokauszt narratíva létezik.

3, *Nem szöveges anyagok, hang-, és video-felvételek elemzése*

Az ezeken megőrződött rejtett emocionális kontextusok megfigyeltése volt a kutatás elsődleges célja a magyar nyelvű interjúk keresésével kapcsolatban. Másrészt a hiányokon, az ürességeken és a törléseken keresztül leírás adni egy történelmi korszakról (és jelen tendenciákról).

4, *Roma és zsidó holokauszt perspektívák közötti kapcsolatok*

Roma interjúk esetében nem mindegy, hogy romaszidó, vagy zsidó-roma kapcsolatokról beszélünk, mert hierarchikus pozíció tapasztalható a két etnikum között a témánkban.

Itt arról van szó, hogy a roma holokauszt interjúkon keresztül mit tudunk meg a zsidó szenvedőkről, horizontálisan megfigyelve, de ez a szemlélet nem kölcsönös, mert sokkal kevesebbet tudunk meg a romákról a zsidó beszámolókon keresztül - bár erre is találni példákat -, mint az auschwitzi roma tábor felszámolásáról). A fentiek oka, hogy hierarchikus (vertikális) elhelyezkedésben vannak a zsidó-roma szereplők, nem felcserélhetők a szerepeik, a holokauszt kutatás gyakorlatában sem.

5, *A saját interjúk készítésének jelentősége*

A kutatással szemben felmerülő etikai kérdések kezelése mellett azért kell saját holokauszt interjúkat is készíteni, hogy egy sajátos perspektívát lehessen érvényesíteni, és egyébként rejtett információkhoz lehessen hozzájutni, új értelmezési kontextusokat tudjunk megnyitni.

6, *Magyar nyelvhasználat*

Ehhez nemcsak szemiotikus kontextusként tudunk viszonyulni, hanem valami konkrétabb, mélyebb jelentés is megbújhat a direkt kérdésekre adott válaszokban. A különböző archív anyagok kategóriáinak használata a fordítás problematikáját eredményezi. Ez hibákat, hiányokat hoz létre. A köztes, üres részek (*gap*-ek) értelmezése viszont eredeti tartalmat eredményez, betekintést ad kulturális prekonceptiókba. A hibák, hiányosságok értelmezése ezoterikus tartalmakat hoz létre, a mágikus aspektus megjelenését segíti elő. Ez a megközelítés igazi terepmunka érzésével jár, amennyiben így lehetőség lesz új, eredeti tartalmak, irányok érvényesítésére.

Az interjúk anyanyelven (magyarul) történő készítésének nehézsége kulminálódik a fordításokban. Nincs megfelelő, finom nyelvtudás gyakorlat, tapasztalat és

igény ezen folyamatok, tevékenységi láncok mögött. A szövegek egyes részeit félreértették. Az volt a tendencia, hogy a magyarul felvett interjúkat is le kellett fordítani a hivatalos szlovák államnyelvre, hogy a csak szlovákul tudó szlovákiai kutatók is hozzáférhessenek a magyar szövegekhez. Az is megjegyzendő, hogy a szlovák szövegeket nem fordították le magyar nyelvre. Hasonló tendenciák fogalmazhatók meg a roma nyelven készített interjúkkal kapcsolatban is. Ha kizárólag szlovák nyelven vették volna fel az összes interjút, nem is jelentkezne ez a probléma (ahogy a benne rejlő módszertani lehetőség sem). A *gap*-ek például akkor jelentkeznek, amikor valamilyen vallásosnak tűnő kiszólást enged meg magának az interjúalany, melyet a fordító nem az interjú-helyzetben, hanem a szöveg-kontextusból kiragadva (tartalomként) igyekszik értelmezni, és ezt (természetesen) nem tudja (sikeresen) menedzselni. Ekkor igyekszik a jelentkező hiányosságot (tulajdonképpen nyelvtudásban jelentkező elégtelenséget) valami más tartalmi tudással (ellen/túl)kompenzálni, többnyire ezoterikus, mágikus-vallásos jelentést társítva az értelmezhetetlen szövegrészlethez (amely nincs is benne se az interjú-helyzetben, se a szöveghelyzetben). Így kapnak egy sajátos vallásos (és groteszk plusz-) töltetet a magyarul felvett roma interjúk szlovák fordításai.

7. *Eposz, eposz-mesélés (történelmi/családi) tragédiák, traumák feldolgozása*

Először talán furcsának tűnhet az eposzok és a holokausz történetek között megfigyelhető párhuzam, melynek alapját az jelenti, meglátásom szerint, hogy az eposzoknak is az a fő funkciója, hogy segítsenek a hallgatóságnak feldolgozni történelmi tragédiákat, traumákat. Hasonló tendenciák fogalmazhatók meg holokausz élményekkel, tapasztalatokkal kapcsolatban is, az eposzokhoz hasonló lesz a funkciója a holokausz interjúknak is, egyéni és közösségi szinten.

Előzetes eredmények

A kutatás során a következő válaszok fogalmazódtak meg bennem:

1. *A kényszerdeportálásban töltött idő pozitív oldala: nyelvtanulás, zenélés, világlátás*

Engedjük meg egy pillanatra, hogy Mrázek tézisében lehet valami igazság, amikor azt veti fel, hogy a koncentrációs táboroknak lehet pozitív oldala is, hogy az ott töltött idő, az ott szerzett tapasztalat hasznosnak is bizonyulhat egy túlélő további életében. Roma hősünk megjegyezte - itt meg kell említenünk, hogy csak magyarok megszállta területről vittek el romákat koncentrációs táborokba -, hogy a romák a koncentrációs táborokba kerülve nagyon nehéz helyzetbe jutottak, hiszen nem voltak hozzászokva szigorú napirendhez. Annak előtte, otthon szabad életet folytattak, akkor csináltak valamit, amikor kellett, amikor mások is. Nagy szenvedéssel járt először a feszített napirend betartása. A másik dolog, amit fontosnak talállok megemlíteni, egy terminus volt az, hogy nem lehetett *buzerálni*, imitálni a munkát, gondolkodni rajta, hogy így vagy úgy elkerülni, könnyíteni rajta, hanem konkrétan meg kellett csinálni, amit parancsoltak, minden furfang, hezitálás, másodlagos gondolat nélkül. Ha rájöttek, hogy valaki nem konkrétan csinálja a dolgokat (*buzerál*), annak egyből vége lett. Minden teketória nélkül. Ezentúl roma mesélőnk a táborban megtanult németül, amelynek későbbi élete során egyszer nagy hasznát vette. Amikor hazaért a koncentrációs táborból, rengeteg

ajándékkal érkezett haza, ruhákkal és élelmiszerrel. Ezeket az amerikai katonáktól kapta hazaféle menet. Mindenki örült hazatértének, kivéve a (szlovák) parasztokat. Azt terjesztették róla, hogy azért nem volt otthon, mert a (magyar) nyilasoknál szolgált. Hiába kérte ki magának ezt azzal, hogy koncentrációs táborban volt a távollétében, de ez nem tántorította el a vádaskodókat. Amikor a faluban megjelentek az orosz katonák, akik nagyon rendesek voltak a cigányokkal (ez egy roma férfi mesélő perspektívája), a roma tanúk másik fele, az egykor fiatal leányok arról számoltak be, hogy előbb a németek, majd a megszálló oroszok elől kellett bujkálniuk, mert míg a németek táborba zárták, addig az oroszok megerőszkolnival akarták őket, és csak az első világháborúban harcolt nagypapa orosz tudása segített megmenekülniük. Az orosz tisztekkel németül tudott beszélni, és így el tudta panaszkodni, hogy parasztok nem hiszik el neki, hogy koncentrációs táborba volt zárva. Ettől kezdve az orosz tisztek védelmébe került, így a parasztok már nem mertek semmit tenni ellene, és jobb híján békén hagyták.

A másik szerencsés menekülés-történet arról szölt, hogy a roma katonák megszöktek a front elől, de a magyar katonák elkapták őket, és mint katonaszökevényeket, statáriálisan ki akarták végezni őket. De a romák könyörgésre fogták a szót, és végül odajutottak, hogy zenakart kellett alakítaniuk és eljuttatniuk a magyar tisztek kedvenc nótáit. Másnap csak azokat végezték ki, akik nem tudtak zenélni. Őket pedig elengedték azzal, hogy mégsem végezhetik ki azokat, akik a kedvenc nótáikat játszották el nekik. A magyarságukat a zenélésen keresztül bizonyították. A mesélőnek szerencséje volt, hogy sokat zenélt mindenfélét a háború előttől. A háború után a szlovákoknak játszott sokat. A hegedű, mely az életét mentette meg, különleges (tisztelési, szimbolikus) helyet kapott további életében. Csalátagjainak, feleségének, gyerekeinek tilos volt a hangszerhez még közelíteniük is (a hangszer önmaga volt a mesélő – neki köszönhetette az életét).

2. *A vizuális aspektusok jelentősége a kelet-, és közép-szlovákiai kényszerdeportálás emlékhelyeinek kutatása során*

Emellett időről időre jártam a szlovákiai vidéket, hogy minden alkalmat megragadva tisztázzak különböző, a témában felmerülő kérdéseket, adódó összefüggéseket a partizánok és zsidó menekültek, szlovák és magyar nyelvű résztvevők szerepéről. A narratívák mellett vizuális megfigyeléseket is végeztem, felkeresve a zsidó temetők és zsinagógák emlékhelyeit. Értelmezésemben egy társadalom (egészséges) állapotát helyi viszonylatban az jelzi, hogy hogyan áll a kényszerdeportálás (többségében zsidó, elvért roma és partizán) emlékhelyekhez (általában véve a holokauszhoz). Mindig tanulságos megfigyelni, hogy milyen narratívákkal kísérve, hogyan mutatják be ezeket a (hajdan fontos szerepet kapó) helyszíneket.

A fenti, antropológiai megközelítésből, a személyes terepmunka fragmentumok gyűjtögetéséből kezdett el a figyelmem a vizualításra vonatkozó megfigyelésekre terelődni. Előtérbe kerültek olyan nem-klasszikus antropológiai fogalmak, mint az *üresség* kategóriájának használata, megformálása Szlovákiában.

Eperjesen a holokausz túlélő barátom háza helyén egy parkoló található ma. Semmi nyoma a mesélései intim légkörének. Annak, ahogyan a barátjával focizni jártak. Füttyel hívták egymást az utcára, játszani, kóborolni.

A nagybátyja hajdani lakóhelyén, a főutcán tömeget lehet látni. Itt viszont pont az állandósuló tömeg teszi lehetetlenné, hogy az ember a meghitt családi történeteket átélje.

Itt történt az a további, a családon belüli nyelvhasználatot meghatározó eset is, amikor a háború után a nyílt utcán megütötték az anyját, mert a fia öt évesen magyarul szólalt meg. Az eset eredményeképpen az anya többé nem beszélt a fiával magyarul. Ez egy másik holokauszt elbeszéléseiben is visszatérő motívum (Hunčík 2009), jellemző a háború utáni időszak szlovákiai magyar közegének *otthonatlan* (*uncanny*) atmoszférájára.

Az utcájában, ahol lakott, az egykori neológ zsinagóga épületében ma egy háztartási kisáruház üzemel, ahol a tulajdonos ahhoz ugyan hozzájárult, hogy körülnézzek az üzletben, ahhoz azonban már nem, hogy néhány belső fényképet készítek.

A zsinagóga infrastruktúrájába tartozó szomszédos Jesiva épületében nemrég még étterem működött, a COVID hatására az is bezárt.

Martinban a zsinagóga (elhelyezkedéséről) egy fényképes tábló igazít el minket (egy régi fényképpel). Segít beleképzelni az épületet az üres térbe. A zsinagóga helyét egy szomszédos fa jelöli ki (mind a múltbeli képen, mind a jelenben a buszmegálló mellett).

A zsinagóga egykori helyére néhány fűvel benőtt lapos kő utal.

A temetőbe nem lehetett bejutni. A csengő hangjára nem jött elő egy teremtet lélek sem. Kiürült a tér.

Hasonló irányt kapott a kutatás Érsekújváron is, ahol Láng Tamással beszélgettem, aki azok közé a szlovákiai zsidó közösségi előjárók közé tartozik, akik tökéletesen beszélnek magyarul. Vele a zsidó közösségi házban találkoztunk a zsinagóga szomszédságában, majd oda is átmentünk. A program része volt az épület bemutatása. Az épület és a közösség története összefonódik. Két fontos dologra hívta fel a figyelmemet. Egyrészt, hogy a

századelőn annyira megnőtt a gyülekezet tagjainak száma, hogy meg kellett toldani a zsinagóga épületét (ma ötven tagot számol a gyülekezet). Ennek mértékében a szószer is új helyre került (rég helye most is látszik az alaplapokon). Másrészt elmondta, hogy a németek alatt autószerelvíz működött a zsinagógában. Tevékenységük gázolaj nyomai mindmáig láthatók a padlócsempéken. A zsidó infrastruktúra eltűnésének nyomozása mindennapi rutinom része lett Szlovákiában.

3, Az interjúkészítés helyszíne, annak részletei

Az otthon sajátos szertartásossága, társadalmi háttere láthatóvá vált, kikristályosodott számomra az interjúkészítés video anyagainak elemzése során (lásd feljebb!). Ahogyan ezt a roma tanúk esetében láttuk, hasonlóan történt a zsidó mesélők esetében is. Az egyik tanú otthonának bemutatása, a zsidó vallásosság tárgyi szimbólumai mind rejtve maradtak a találkozás írott és hang anyagaiban, hasonlóan a másik tanú (P. asszony) szépségéhez (ennek a vonásnak később, az interjú-készítőkkal való találkozás során még jelentősége lesz).

4, A holokauszt interjúk (roma és zsidó együtt) logikája

Nemcsak a roma interjú-adás vonatkozásában lesz jelentősége egy adott korszak politika-gazdasági kontextusának annak, hogy mit várnak el az idegenek (köztük a németek és a magyarok) viselkedésétől Szlovákiában, hanem a zsidó egyénekkel szemben is. Az összehasonlító-elemző mesélési módra viszont nem találtunk példát a romák körében, csak a saját történet mesélésre. A köz funkciója és a tudás átadás közötti kapcsolat a zsidó interjúknál is felmerült, de nem olyan erőteljesen, és a pénzben kifejezhető haszon nincs olyan mértékben kifejezve, ahogy azt a romáknál tapasztaltuk. „Minek kellene elmondani a történetemet? Kit érdekel ez? Ki tudja megérteni ezt? Azok már nincsenek itt!”

A zsidó történeteknél is kifejeződik a személyes hőstörténet (trickster) jelleg, de nem úgy, mint a romáknál, hanem sajátosan (ironikus-önironikus módon). A romák kapcsán talán ez úgy fogalmazható meg legpontosabban, hogy a mesélő mindent túlél (a holokausztot is).

5, A romák tragikus eseményekről való beszámoló izgalmasak, történetmesélési módjuk radikálisan eltér a zsidó interjúkétól. Először is, nagyon hasonlít a klasszikus roma mesemondás módjához: minden mondat egyedi, szimbolikus jelentéssel jelentkezik és egyben költői jellegű is. Továbbá észrevehető a mesélés módjának (szöveg

szövésének) egy körkörös logikája, amely egy rövidebb körben kezdődik, és egyre tágabb körök felé halad, a tények ismétlésével és a történet kiegészítő információival van megtűzdelve. Az is megfigyelhető (a zsidó interjú-helyzetekkel közös vonás), hogy az interjúk másik felét a romák otthonában készítették, így képet kaphatunk arról, milyennek akarják a roma adatközlők otthonaikat láttatni, másoknak, az interjú készítőinek, a többségi társadalom, az államalkotó (szlovák) nép képviselőinek megmutatni, annak tükrében, hogy mi a velük szembeni elvárás egy-egy adott társadalomtörténelmi korszakban. (Nem ilyen volt egy-egy interjú készítésénél az interjú nyelv-választásának kérdése is?) Ezt bemutatva felmerül annak ambíciója és illúziója, hogy milyen privilégiumokhoz lehetett így, ezáltal hozzájutni (legalábbis az adatközlők erre hívják fel folyamatosan az interjú készítőinek figyelmét. Ha nem kompenzálják pénzbeli juttatásokkal a romák szenvedéseit, akkor hogyan várható el, hogy a második, vagy harmadik generáció tagjainak figyelmét felkeltsek ezek a szenvedés történetek!

A roma mesélésre, pontosabban a roma interjúkészítés logikájára a gyors, folyamatosan feltett kérdésekre adott rövid válaszok jellemzőek. Ezek a kérdések nem eredményezik egy félig strukturált interjú érzését. Az interjúk másik részére az jellemző, hogy az interjúkészítő csak hallgat és nem kérdez (olybá tűnik, mintha nem értené, hogy mi történik; bármennyire is akarja, nem tudja kontrollálni az interjú-helyzetet). Az interjúk rövidebbek, harminc percnél egy sem hosszabb (Ravasz József dunaszerdahelyi irodájában az egyes interjúkat az alanyok jelenlétében vették fel).

6, A zsidó történetmesélési módra egyrészt egy professzionális elemzés, a különböző saját esetek, helyzetek összehasonlítása, másrészt egy kizárólagosan személyes történet lineáris építkezése jellemző. A legelső interjú-helyzetnek szkeptikus hangneme lehet, a sztori rövid mondatokból építhető. Emellett találni bennük nagyon erős mondatokat, túlélő személyes narratívákat: „Szerencsés voltam, fiatal és szép!” mellyel egy szexuális intim kapcsolati helyzetre utal a mesélő a koncentrációs táborban az örökkel,⁷ vagy, amikor egy másik zsidó interjú-alany úgy fogalmaz, hogy „Fiatall voltam és egészséges!” az egykori sportolók, atléták filozófiai hozzáállással élnek meg minden egyes nehézséget, mintha egy edzés gyakorlat részei lennének a teljesítendő feladatok.

7, A magyar nyelv használata

A kutatásom során igyekeztem az alapítványi interjúk minél több eredeti készítőjével is találkozót kezdeményezni. Ebben elsődlegesen az interjúhelyzetek megértése motivált. Az eredeti videofelvételek visszaznézése („visszahallgatni közösen” Steven Feld szellemében Feld 1991) alkalom adódott arra, hogy fontos részleteket tudjak meg az interjúkészítők kiválasztásáról, az interjúalanyok

elosztásáról, a készítő (és az alanyok) a helyi társadalomba való beágyazódottságáról. Továbbá lehetőség adódott ezeken a találkozásokon keresztül arra is, hogy a készítő és alanyok közötti személyes és családi kapcsolatok jellegről, történetéről, dinamikájáról tudjak meg a készítő szemszögéből fontos dolgokat, esetleg titkokat. Ezen túl felmerült az első interjú jelentősége, amikor az interjú-alanyoknak még nincs tapasztalatuk arról, hogy mit várnak el tőlük a készítő. Az első interjú karcos, ellentmondásos jellege nagy jelentőségű egy antropológiai jellegű kutatás szempontjából. Sokat lehet tanulni belőlük, továbbá érdekes leírásokat lehet adni rajtuk, ezeken az ambivalens helyzeteken, történeteken keresztül (Navaroyashin 2012).

A roma interjúk esetében merült fel, de gyakorlatilag minden kényszerdeportálás interjúra kiterjeszthető, hogy ez a túlélők narratívája, csak nekik volt a gyakorlatban lehetőségük arra, hogy érzelmileg gazdag történeteket meséljenek egyes szám első személyben meghurcoltatásukról, szenvedésükről. Ebben a tekintetben ezek sikertörténeteknek minősülhetnek, hiszen az interjú-alanyoknak sikerült életben maradniuk (ez volt a cél).

Esetek

Alább olyan konkrét eseteket veszek sorra, melyek a szlovákiai etnológus kollégáim érdeklődésre tarthatnak számot. Ezek az esetek komplexitásuknál fogva az elemzés egy magasabb szintjén jelentkeztek. A projekt elsődleges eredményei konkrét kérdések, és a felvetésekre adott válaszok lettek. Az interjúk adott nyelvhasználatának vizsgálata, ennek hozadéka az emocionális tartalmak jelenlétét vetették fel elsődlegesen: annak igényét, hogy ezeken akarnak-e az alanyok dolgozni, vagy pont ettől való elhatárolódás lett ezen keresztül kifejezve. Három szintje volt a nyelvhasználatnak: a családban, az interjú során és a velem való kommunikáció során (magyarul és kivételesen angolul).

A megoldandó probléma a szlovák nyelvhasználati szokások, gyakorlatok kérdése volt a holokauszt-interjú készítése során Szlovákiában. Általában elmondható, hogy a szlovák állam által támogatott projektek (Slovak National Memory Committee) csak szlovák nyelven hajthatók végre. Így nem volt, és nincs esély nem szlovák nyelven bekerülni a szlovákiai nemzeti narratívába, tudatba.

A magyar nyelv használatáról szóló egyik példám arra hívta fel a figyelmet, hogy az esetek rendkívül összetettek lehettek, és nem szabad leegyszerűsíteni a példákat, az összetettségükből sok mindent lehet tanulni. Ebben az esetben a katolikus anya magyarul, míg a zsidó neológ apa szlovákul beszélt az interjúalannal.

A másik eset is hasonló konfigurációról tanúskodott. A szülők vegyes házasságúak és vegyes vallásúak voltak.⁸ Az interjúalany arra emlékezett, ahogyan szlovákul trükkös, vicces történeteket mesélt az apa a seredi táborról. A magyar nyelv ezzel szemben hiányos volt, rajta mély és sötét érzelmeket fejezett ki az anya a zsidó szerelme elvesztéséről, arról, ahogyan az első férje feljelentette őt a Gestapónál.

Másik esetem holokauszt túlélő hőisével rendszeresen találkozunk Pozsonyban a zsinagógában (az épületben és

⁷ A helyi illetőségű interjú-készítő pszichiáter találkozásunk alkalmával mesélt nekem az alany és története helyi beágyazódottságáról. A helyi emberek, különös tekintettel azok, akik túléltek Auschwitzot, köztük a pszichiáter édesanyja, természetesen tudták, mi történt vele, hiszen maguk is látták őt a koncentrációs táborban. Azokhoz hasonlóan, akik a hegyekbe menekültek, soha többé nem közeledtek feléje, nem álltak vele szóba. A férje is tudott az esetről, de az alanynak csak egy dolog volt fontos az interjúkészítés során, hogy fiai nem tudhatják meg, hogy hogyan sikerült túlélnie a koncentrációs tábor. A helyzetnek ilyenén való helyi konfigurálódása nem támogatja a tudásátadás mechanizmusát.

⁸ A vegyes házasságok jelentőségére már Kovács Éva is felhívta a figyelmet kelet-szlovákiai (Kassa) kutatásai egyik eredményeképpen (Kovács 2004)!

a kertben), ahol idegenvezetőként dolgozott, tulajdonképpen gazdaként lépett fel. Folyamatosan, lépésről-lépésre mesélt a családjáról avatott be újabb és újabb részletekbe. Rendkívül türelmes és készséges volt velem. Én irányítottam inkább a beszélgetéseket, ő utat engedett érdeklődésemnek. A magyar nyelv használata alapfelvetés volt nála (és az egész kutatás ezen a felvetésen alapul). Mindent tudott a zsinagógáról és saját történetei is voltak és sok történetet másoktól is örökölt. Ott derült ki, hogy az angol mellett magyarul és oroszul is beszél (mely utóbbit eperjesi származása magyarázza, az, hogy nagyszülei Kárpátaljáról érkeztek Kelet-Szlovákiába). Szóval, a magyar nyelv használata, hiszen ezen nyelven dolgoztunk együtt, folyamatosan előtérben volt, de nem volt direkt kutatás tárgya egészen addig, amíg az egyik utolsó találkozásunk alkalmával rá nem kérdeztem, hogy hogyan beszéltek a családon belül, ki kivel milyen nyelven miről, milyen témában? Kiderült, hogy a magyart titkos nyelvként használták előtte a családban (anyja, anyja nővére és annak férje). A szlovák semleges nyelv volt, melyen banális képet kapott a koncentrációs tábori életéről. A magyar nyelv akkor került előtérbe, amikor anyja nővérenek a férje, apja helyett apja komolyan megbetegedett, aki ekkor magyar nyelven avatta be a holokauszt történet oldalának részleteibe, arról beszélt magyarul felesége unokaöccsének, hogy hogyan sikerült a koncentrációs táborban az embereknek öngyilkosságot elkövetniük, hogy futottak neki a kerítésnek, melybe elektromos áramot vezettek be, vagy amikor arról mesélt, hogy mit jelentett élelemmel etetni, enni, és éhezni.

A roma holokauszt történetekből kirajzolódik egy roma mesélési mód. Egy történet akkor jó, ha csodás, és az sem baj, ha pikáns. Egy történetnek, a roma mesélésnek érdekesnek kell lennie. A főhős, a mesélő varázserővel rendelkezik. Megoldhatatlannak tűnő feladatokat kell megoldania trükkös megoldásokkal (igazi mesebeli varázserővel rendelkező trickster alak). Az sem baj, ha egy történet egyben vicces. A roma mesélési mód kontextusában a holokauszt történetek (beszámoló) igazi mesehelyzetek, amikor az emberek kényszerdeportálásra vannak ítélve és amikor (a koncentrációs táborban) az életben maradás a tét.

A roma holokauszt történetekből egy roma világ alapvonalai rajzolódhatnak ki. A roma világban nincs jelentősége az etnikai hovatartozásnak. Nincs jelentősége annak, hogy valaki szlovák vagy magyar nemzetiségű. Csak a „paraszt” kategória jelentkezik a külvilággal fenntartott kapcsolatok leírásánál anélkül, hogy etnikai megkülönböztetést alkalmaznának. Emellett a nemzeti hovatartozás sem jelentkezik mérvadóként. A roma mesélés nem követi az etnikai határok változását. Nincs jelentősége annak, hogy ki melyik állam területén él egy adott pillanatban. Az idegen hatalom, a külvilággal szemben táplált félelem szimbóluma a kakastoll. A magyar számadások szlovák fordításából nem nagy nehézségek árán sikerült kihámozniuk, hogy a csendőrokról van szó. A szlovák fordítás nem tudta értelmezni ezt a szimbólumot, hiányt jelzett. A mesélés idő tudatában a történelmi események ideje(i) nem jelentkezik referencia pontokként. Egy szóval nincs jelentősége a külvilág (történelmi) idő befogadásának, a mesélés nem reflektál érzékenyen ezekre a változásokra. A nem-változás eredményez állandóságot, mely nem (lesz) pozitív kategória. A mindennapi élet rutinjának hátterében a szegénység, az éhezés elleni harc, a kisebbségi jogok érvényesítésének reménytelen harca áll. Mindezek szereplése akár „normális” is lehetne a roma

mesék kontextusában, ha nem saját történetekről lenne szó (nem érzékelhető különbség, nem beszélhetünk kétféle mesélésről, csak roma mesélésről). Olyan mintha nem lenne tétje a roma holokauszt történeteknek. Mintha normális, mindennapi dolog lenne traumatikus állapotban élni. Mintha minden remény nélküli lenne saját tragédiákról mesélni. Az egyén helyzete nem változhat meg általuk. És az is kifejeződik, hogy a tudásátadásnak így nincs értelme (a második és harmadik nemzedék tagjai nem látják értelmét, pénzben kifejezhető hasznát a holokauszt történetek mesélésének, meghallgatásának).

A második világháború alatti és utáni kényszerdeportálások emlékeinek tanulmányozása a mai Szlovákiában⁹

Jelen tanulmány célja tehát a második világháború alatti és utáni kényszerdeportálások emlékeinek feltárása és vizsgálata. Ezek az emlékezések mindmáig gyakran marginalizálódnak vagy elhallgatásra kerülnek a szlovák nemzeti narratívákban. A hivatalos emlékeztetpolitika hajlamos kizárni a többnyelvű tanúvallomásokot, különösen a magyar nyelvűeket, mivel azok véleményük szerint a szlovák háborús államot kritizáló élményeket tárhatnak fel, vagy a konfliktushoz kapcsolódó személyes és családi tragédiákat mesélhetnek el.

Magyar antropológusként helyi archívumokat tanulmányoztam, és újra megvizsgáltam a szinte kizárólag szlovákul készített interjúkat, amelyeket magyarul beszélő környezetben felnőtt zsidó, roma, német és magyar származású személyekkel készítettek. Az interjúk közül néhányat magyarul magam is készítettem. Azt vizsgáltam, hogyan változtak a narratívák attól függően, hogy milyen nyelven vették fel őket, és milyen alternatív jelentések társultak hozzájuk. Ez a folyamat elvezetett a Visegrádi Alap által támogatott az egyik bratislavai Alapítványhoz, ahol kezdetben támogató kutatási környezetben hozzáférést kaptam mind a nyilvános, mind korlátozott hozzáféréstű anyagokhoz.

A politikai légkör azonban időközben megváltozott a 2023-as szeptemberi választások után, amelyek egy nacionalista és szélsőjobboldali programot támogató kormányt vezettek hatalomra. A külföldi finanszírozású civil szervezetek iránti növekvő ellenszenv, beleértve a az Alapítvány elleni vádakat is, gyanakvó, megmérgezett légkört teremtett, amely nem tudta segíteni kutatásomat.

Ezzel a háttérrel munkám során egyre inkább előtérbe került Yael Navaro „negatív antropológiai módszertani” koncepciója és Sigmund Freud „otthonatlan” (uncanniness) terminusa (Navaro 2020, Navaro-Yashin 2012. Mit jelent terepmunkát végezni fasizálódó kelet-európai kontextusban, ahol a bizalom erodálódik, a bizalom alapuló új kapcsolatok kiépítése egyre nehezebbé, egyre inkább lehetetlenebbé válik, ahol a tudományos kutatásra és munkára az egyre inkább elhatalmasodó politikai bizonytalanság nyomja rá bélyegét? Hogyan alakítják át ezek a körülmények az egyéni és családi háborús traumák természetét és az azokat kísérő tartós hallgatás megtörésére irányuló kutatás befogadását?

A jelen közép-kelet-európai helyzet abszurditására (konfigurálódására) jellemzően a politikai és a kulturális-társadalmi-tudományos perspektívák és érdekek egymásnak feszülnek. Miközben az izraeli-palesztin háború kontextusában a szovjet és orosz, az antifasiszta holokauszt és izraeli

⁹ Az alábbi rész a 2023 és 2025 között Szlovákiában végzett etnográfiai kutatás előzetes eredményeit mutatja be.

objektumokat a Fico állam rendőrei védik a(z) ellenzéki) provokátorok ellen, addig a holokauszt szlovákiai hagyományait a Post Bellum mellett legjobban ápoló bratislavai Alapítvány a szlovák állam fő ellenségének minősül, ellehetetlenítése és kivéreztetése folyamatban van.

Két napló a petržalkai magyar táborról¹⁰

Időközben pozsonyi tartózkodásom és kutakodásom vége felé képbe került a pozsonyi többnyelvű (és egyben magyar) értelmiség második világháború utáni sorsa. Kiderült, hogy erről a témáról két magyar napló is fennmaradt, melyekhez hozzáférést sikerült szereznem a családok még élő tagjaitól. Közben az eredeti alap kutatás is ebbe az irányba mutatott, amennyiben a pozsonyi zsidó és magyar szárlak egyre jobban bonyolódtak és egyre összetettebbek lettek, mint a fenti esetek is mutatják. Míg ugyanazon család egyes tagjainak sikerült magyar identitásúként elkerülni, hogy zsidó származásúként kényszerdeportálásra kerüljenek, addig más családtagok Magyarországra menekültek, hogy magyar származásúként ne kerüljenek kényszer(munka)táborba, míg megint másoknak ezt nem sikerült elkerülniük. Ez utóbbiak naplói és történeteik, sorsuk került kutatásom következő fázisának fókuszába.

Emlékek a magyar kényszer(munka)táborról Petržalka/Bratislava (Pozsonyligetfalu, 1945-47)

A projekt ezen fázisának célja a második világháború után létesített petržalkai táborral kapcsolatos, naplóban és levelekben rögzített magyar nemzetiségű egyének emlékeinek elemzése. A kutatás fő forrását két egyedülálló, magyar nyelven fennmaradt napló jelenti, amelyek a magyar nemzetiségű rabok 1945 és 1947 közötti tábori életéről számolnak be. A magyar nemzetiségű pozsonyi illetőségű polgárok kényszerdeportálásának egyik fő oka a tulajdonjogok kérdése volt. A fent említett eljárás, a tulajdonjogok megőrzésére vagy visszaszerzésére irányuló tárgyalási folyamat komoly kihívást jelentett a Petržalka-ba kényszerrel deportáltak számára. A magán/családi archívumokban fellelt anyagok értékes információforrást jelentenek a magyar nemzetiségűek második világháború utáni tapasztalatainak dokumentálásánál. A projekt mind publikált, mind publikálatlan anyagokat felhasználó forrásként. A magyar táborban tapasztaltak nagy jelentőségűek, mivel szorosan kapcsolódnak a petržalkai (és patronkai) zsidó (Vrzguloval 2015) és német táborok történetéhez.

A kutatás célja az volt, hogy Freud által definiált *uncanny* *otthonatlanság*, nem-komfortosság, kényelmetlenség érzésének kifejezését antropológiai tanulmányok, többek között Yael Navaro-Yashin tanulmányai alapján újraértelmezze. Ennek jegyében azt vizsgálom, hogy az egyének hogyan tudnak boldogulni ilyen *uncanny*, *otthonatlan*/nem-komfortos/kényelmetlen egyben 'kényes' körülmények között. Egy másik lehetséges antropológiai megközelítés akkor alkalmazható (szintén Yael Navaro interpretálásában), amikor lehetetlen a szokásos módon (a kölcsönös bizalom alapuló) antropológiai terepmunkán alapuló kutatást folytatni, és ekkor, ilyen helyzetekben a

kutatás céljának nem a kutatás témájának mindenáron való folytatásának, hanem csak ezeknek a helyzeteknek a leírásának kell lennie, hiszen gyakorlatilag a kutatást lehetetlen elvégezni. Ezekben az esetekben a fent említett megközelítést alkalmazzuk annak érdekében, hogy le tudjuk írni az üresség légkörét, és többek között például a tájban található törléseket, a karcolások nyomait (melyekre kövek és fák utalnak esetünkben) a szlovák állam a zsidó emlékhelyek (zsinagógák temetői) törlésére irányuló gyakorlatának nyomait.

Az Alapítvány az egyik legrégebbi szlovák civil szervezet, amelyet Csehszlovákia felbomlása, a rendszer váltás után jött létre. Az alapítvány tevékenysége a különböző kisebbségi csoportok jogaira fókuszál, a tolerancia, az etnikumok közötti és interkulturális párbeszéd, valamint az inklúzió előmozdítását célozza előmozdítani. Az intézetben ideális helyszín a második világháború emlékezetének kutatásához Szlovákiában és Pozsonyban, ahol jó légkör fogadott, és kiváló minőségű könyvtár található a témában. A vendégkutatók számára a kutatási hely a könyvtárban volt kialakítva. Sajnos az alapítvány a Robert Fico-vezette új szlovák állam fő ellenségének lett kikiáltva, mivel az alapító unokája az ellenzék egyik vezér politikusa. Az a vád lett megfogalmazva velük szemben, hogy külföldről az alapítványon keresztül kap támogatást Fico-ellenes politikai tevékenységéhez.

A petržalka/bratislavai (Pozsonyligetfalu) magyar kényszer(munka)tábor emléke (1945-1947)

A második kényszerdeportálás projektem célja az volt,¹¹ hogy a második világháború után létesített Pozsony-külvárosi (tulajdonképpen a Duna túloldalon a világháború alatt Ausztriához tartozó) petržalkai magyar táborral kapcsolatos, naplóban és levelekben rögzített magyar nyelvű személyes emlékeket elemezze. A kutatás fő forrását két egyedülálló, magyar nyelvű napló jelentette, melyek a magyar egyének táborban töltött életét írják le 1945 és 1947 között.

Ennek a projektnek a legfőbb eredménye az egyedülálló anyagokhoz, a két naplóhoz és a kapcsolódó családi archívumokban található hivatalos levelezésekhez és iratokhoz való hozzáférés volt. Előzetes hipotézisem helyesnek bizonyult abban a tekintetben, hogy a második világháború után a szlovák állam ellenségeinek kényszerű deportálása abból a célból fogalmazódott meg, hogy a gazdag polgárokat eltávolítsák vagyonuktól, lehetetlenné téve ingatlanjaik (házaik) ellenőrzését, őrzését, védelmét és így az ingóságok (tárgyak és vagyontárgyak) szabad prédák legyenek. Mivel a jogi helyzet általában véve nem volt egyértelmű, a vagyonuktól megfosztott magyar egyéneknek kevés esélyük volt arra, hogy a háború utáni zűrzavaros környezetben visszazerezzék ezeket az elvesztett vagyonokat.

Az első napló különleges érdekessége, hogy utalásokat tartalmaz a Petržalka-ba kényszerrel deportált más etnikai csoportokkal való kapcsolatokra és érintkezésekre. Akárcsak a második világháború alatt koncentrációs táborokba kényszerített személyek esetében, a különböző etnikai csoportok más etnikumokhoz tartozó személyekkel és csoportokkal is kapcsolatba kerültek. Gyakran a

¹⁰ (Pozsony)ligetfalu államjogi szempontból Németország-hoz tartozott, hiszen Ausztria a centralizált náci államban nem rendelkezett semmiféle autonóm joggal.

¹¹ Az alábbi rész a második Visegrad-project: *Memories of the Hungarian Forced Labour Camp in Petržalka/Bratislava (1945-47) I.* (2024. október 1 - november 10) kutatási beszámolóján alapul.

túlélők tanúvallomásai az egyetlen források, mint például a roma és zsidó egyének megfigyelései, vagy a mi esetünkben a magyaroké, amikor az ő szemszögükből elevenednek meg az események. Így például az, ahogyan a németek éltek a magyar tábor mellett kialakított német táborban, milyen körülmények között éltek (a magyarokkal szemben szögesdrót kerítéssel körülvett területen fegyveres őrök őrizték őket, például nekik esélyük sem volt arra, hogy naplót vezessenek), hogyan lehet leírni a helyi szlovák lakossággal való kapcsolataikat (mivel az élelemellátás központilag nem volt kielégítően megoldva, így a magyar táborlakók pótélelmezése tulajdonképpen a helyi szlovák szőlősgazdák jóindulatától függött).

Elsődleges fontosságú a magyar (és német) tábornak a háború végén az osztrák náci katonák által őrzött zsidó táborral való kapcsolata, különösen, ha tudjuk, hogy ugyanazt a helyszínt és infrastruktúrát használták. Ebben a tekintetben, elmondhatjuk, hogy a német tábor a zsidó koncentrációs tábor folytatásának tekinthető. Miután 1945 márciusa végén az osztrák SA-katonák, a zsidó tábor őrői halálmentre kényszerítették Ausztria (és Bécs irányába) a tábor megmaradt (és végtelkéig elcsigázott) zsidó származású fogvatartottjait (Kuretsidis-Haider 2015), május legelején a tábor már német (és magyar) „lakosokkal” kezdte el feltölteni az új szlovák állam. Amíg a német tábor zárt rendszerben működött, addig a magyar táborban viszonylagos mozgásszabadság uralkodott, bár Petržalka elhagyása a város (Pozsony) irányában nem volt megengedve. Az is megállapítható, a rendelkezésre álló két magyar napló alapján, hogy a magyar száműzötteknek voltak bizonyos elképzeléseik a német tábor működéséről, de nem volt közvetlen kapcsolat a két tábor lakói között.

Az *otthonatlanság* (egy furcsa *uncanny*) érzése visszatérő motívum a naplóban, már az első oldalakon megjelenik, ahol az egész család elűldözésének kísértete felidéződik. A család két tagjának megengedték, hogy eredeti lakóhelyükön maradjanak, így otthonuk a naplóíró számára is egy referenciapontot, egy átmeneti (lak)helyet jelentett, ahová időnkénti kivételes pozsonyi utazásai során visszatérhetett. Az egész táborélményt áthatotta az elidegenedés és a bizonytalanság érzése, amelyhez a mindennapi túlélésért való küzdelem társult. A gondolatok az alapvető szükségletek, mint a lakhatás és a napi minimális étkezés biztosításának kényszerű problematikájának, megoldásának felmerülő módjaival voltak elfoglalva. Egy éven át a naplóíró-főszereplőnk két területen is felelős pozíciót töltött be a táborban (lakhely/szállás kijelölése és étkeztetés megszervezése). Ezen keresztül kapunk betekintést a táborélet finomszövetébe és azokba a kihívásokba, amelyekkel az ott kényszerűen élőknek nap mint nap szembesülniük kellett.¹²

¹² Sajnálatosan, az ösztöndíj hathetes időtartama nem tette lehetővé a családi archívumok átfogó vizsgálatát, amely mélyebb betekintést engedhetett volna meg a témába. Rendkívül fontos volna megérteni ezt az időszakot, mivel a háború után a törvények nem voltak egyértelműen kidolgozva, nem is beszélve a joggyakorlat hiányáról. Reményeim szerint a családi archívumban őrzött hivatalos dokumentumok és az ezekhez kapcsolódó levelezések a későbbi kutatások során segíteni fognak abban, hogy képet kapjunk az új szlovák állam működésének mikéntjéről, első lépéseiről e súlyos etnikai kérdésekkel terhelt időszakban. A kutatás folytatása és elmélyítése elősegíthetné a háború utáni időszak politikai, társadalmi és etnikai környezetének, légkörének megértését, minél részletesebb leírását.

Száműzetés Pozsony-Ligetfaluba/Petržalka-ba (Első napló)

A szerző 1939 szeptemberétől vezetett naplója különösen érdekes, mivel a petržalkai száműzetés idején, 1945. május 6. és 1946. augusztus 8. között íródott. Ezekről a hónapokról nagyon keveset tudunk. Nincsenek emlékiratok, tanulmányok, sőt irodalmi művek sem állítanak emléket a Duna jobb partjára száműzött magyarok megpróbáltatásairól. Az alapötlet az volt, hogy képet adjunk arról, hogyan éltek a városból száműzött magyarok több mint egy évig teljes bizonytalanságban, elzárva a világtól, rádió és sajtó nélkül a petržalkai magyar táborban.

A naplóból megtudjuk, hogy a naplóíró férfi fő, segítőkész és proaktív ember volt, aki hű maradt ahhoz a meggyőződéséhez, hogy meg kell próbálniuk elviselhetővé tenni ott-tartózkodásukat. Másrészt a naplóírás döntően pszichológiai szerepet játszott, elősegítve a naplóíró férfit abban, hogy megőrizhesse életkedvét és túlélje a mindennapokat. A szerző feladata az volt, hogy minimálisan napi szinten naplót vezessen, és mely (napi tutin) tevékenységet ne engedje meg magának abbahagynia.

A naplóban sok név szerepel, de főleg azokról az ismerőseiről beszél az író, akikkel osztotnia kellett sorában, a nehéz életkörülmények közötti küzdelemben. Eleinte a konyha vezetőjeként tevékenykedett, de még sokáig azután is, hogy átadta másnak a vezetést, tagja maradt ennek a csoportnak, melynek tagjai reggel 4:30-kor felváltva készítették a tábor reggeli kávéját.

Napló-írónk fontos szerepet játszott abban is, hogy az újonnan érkezők szállást és bútorokat találjanak, a gyakori házcseréket szervezte, segített az élelmiszer vásárlásban is, valamint abban, hogy a száműzött emberek üzeneteket és leveleket küldhessenek haza.

Nyáron fát kezdett el gyűjteni a téli fűtéshez, nem csak magának, hanem az egész közösségnek. A táborban élő fiatalokkal is voltak közös programjai, gyakran sétáltak és úsztak együtt a Dunában. Ő és lánya a környék szlovák kertészeinek is dolgozott, hogy cserébe gyümölcsöt kaphassanak a túléléshez.

Így zajlott a magyar tábor társadalmi élete napról napra. A pozsonyi polgárok számára kétségtelenül sokkoló volt látni, ahogyan katonai kíséret mellett elvonultak a táborba. A táborban élő fiatalokkal együtt énekeltek. Délutánonként és esténként az emberek meglátogatták egymást, kártyáztak, beszélgettek és együtt étkeztek. Gyakori feladata volt, hogy a férfi nélkül maradt nőknek a barátoknál való éjszakázását megszervezze, mivel egyedül nem érezték magukat biztonságban. E tekintetben veszélyt a környéken aktívan mozgolódó szovjet katonák jelentettek. Minden nap feljegyezte napi tevékenységét, hová ment, mit látott, és gyakorta még az aktuális időjárásról is megemlékezett.

Elhatározta, minden alkalmat megragad, hogy meglátogassa a családját Pozsonyban. Nagy előnyt jelentett, hogy az otthon maradt három családtagja (csak a leánya élt vele a táborban) akkor már a Duna közelében élt. Nem vesztegette az időt, és engedélyt kért, hogy átmenjen a városba. Kereste a lehetőséget, hogy láthassa szeretteit. Minél tovább tartottak ezek a látogatások, annál inkább akart otthon maradni. A Pozsonyligetfaluban töltött száműzetése utolsó időszakában az ellenőrzések már enyhültek, így pozsonyi lakásában aludhatott, tulajdonképpen akkor, amikor csak akart.

Naplójában gyakran tesz olyan megjegyzéseket, amelyek számára magától értetődöek, de csak sorstársai tudták pontosan, a helyükön értelmezni ezeket. Például egyértelműen kijelenti, hogy a Népi Bíróság már 1946 végén, hazatérése után tárgyalta az ellene, a lánya és egy szintén Petržalká-ba deportált, a baráti köréhez tartozó özvegy ellen felhozott vádakat. Érdemes megjegyezni, hogy a családjának többi tagját, akiket nem küldtek Petržalká-ba, nem vádolták meg. Egy későbbi mondatban határozottan kijelenti, hogy a felmentési végzés alapján kérelmezi, hogy vegyék le a háborús bűnösök listájáról, de nem írja le az ellene megfogalmazott vádakat.

A naplóíró az eseményeket egyszerűen, kommentár és magyarázat nélkül mutatja be. Csak alkalmanként ad hangot érzéseinek vagy véleményének. Ez nem csökkenti a dokumentum értékét, sőt, inkább növeli azt. Életere kelti a naplóíró személyiségét, megmutatva, hogy ő egy szenvedő ember, a legmagasabb fokú emberséggel. Még a nehéz időkben is kötelességének érezte, hogy a világ tudomására hozza az emberek (sorstársai) szenvedéseit.

Otthonatlanság (uncanniness) érzésével élni a második világháború utáni Bratislava-ban.¹³

Az 1945 májusában kényszerűen a petržalkai táborba száműzött magyar polgárok kísérletei az elvesztett tulajdonaik visszaszerzésére

A harmadik projekt részletesen bemutatja azoknak a családtagoknak a tapasztalatait, akik a második világháború után nem biztosították támogatásukról az újonnan létrehozott szlovák államot (nem voltak lojálisok a többséget jelentő szlovákság irányában), különös tekintettel azokra a magyar anyanyelvű személyekre, akiket 1945 és 1947 között kényszerrel deportáltak a petržalkai magyar táborba. Ezek a személyek jelentős kihívásokkal kerültek szembe, amikor megpróbálták visszaszerezni ingatlanjaikat, hogy legalán elhessenek otthonaikban.

A kutatás ezen (harmadik) fázisa a korábbi (második) kutatási projekt eredményeire épül, amely a második világháború után létezett petržalkai magyar táborral kapcsolatos naplókban rögzített magyar nyelvű emlékek elemzését tűzte ki maga elé célul. Hozzáírást kaptam egy egyedülálló és felbecsülhetetlen értékű anyaghoz, amely két családi archívumból állt, és amelyekben jelentős és fontos anyagok, köztük többek között családi levelezések és kapcsolódó iratok kerültek megőrzésre. A második világháború után, 1945 első hónapjaiban a szlovák állam ellenségeinek minősített személyeket (magyarokat és németeket) azonnal deportálták. A deportálás célja az volt, hogy a magyar (és német) származású gazdag polgárokat elűzzék, pontosabban ideiglenesen kimozdítsák ingatlanjaikból, és megakadályozzák őket abban, hogy ellenőrzést gyakoroljanak magánvagyonuk, ingóságaiuk felett. Ez azzal a céllal történt, hogy a szlovák származású személyek igényt tarthassanak ezekre a vagyonokra. A jogi helyzet akkori tisztázatlansága miatt a magyar állampolgárokat gyakorlatilag megfosztották vagyonuktól, és jelentős nehézségekkel szembesültek, amikor a háború utáni, instabilitás és bizonytalanság

által jellemzett időszakban megpróbálták visszaszerezni azt. E kutatás célja, hogy dokumentálja ezeket a kényelmetlen helyzeteket azok szemszögéből, akiknek kényszerűen át kellett élniük ezeket.¹⁴

A családi archívumokban őrzött hivatalos dokumentumok és a hozzájuk kapcsolódó levelezés további kutatása révén mélyebb betekintést nyerhetünk a második világháború utáni pozsonyi politikai, társadalmi és etnikai környezetbe, különös tekintettel az új szlovák állam működési gyakorlatára a súlyos etnikai megkülönböztetésekkel kapcsolatosan.¹⁵

A projekt két megközelítés szintézise: családi dokumentumok archív kutatása és etnográfiai kutatás, amely tulajdonképpen félig strukturált interjúk készítését jelenti a családtagokkal.¹⁶

A kutatás befejező részében¹⁷ nem a két rendelkezésemre álló napló, hanem az egyiket kísérő, családi privát archívumban megőrzött levelezés áttekintése volt a feladatom. A kutatás során találkoztam a család ma élő tagjával, a hajdani három (ma 82) éves kisleánnyal, aki hozzásegített, hogy képet kapjak a szükséges a naplókban és a dokumentumokban hiányzó, nem kellőképpen a helyén hangsúlyozott kontextusokról, a családi háttérrel, egyben lehetőségem adódott a hangsúlyok és emóciók megfigyelésére is. A naplók és a különböző szlovák és magyar állami hivatalokkal, hivatalnokokkal folytatott levelezéseken túl mélyebb betekintést kaptam a családi albumokban rendelkezésre álló fényképeken és az ezekhez fűzött magyarázatokon keresztül a család életébe, ennek részeként meglevenedek a család tagjai (a petržalkai táborban is). Ezekről a találkozásokról videó-, és hangfelvételeket, fényképeket, valamint elsőleges jegyzeteket is készítettem, melyeket az Intézetben kontextualizáltam szakértő-segítők értelmezésében. Elementáris (antropológus) kutatói élmény volt ezeknek az anyagoknak az elsődleges megismerése. Mi sem érzékelhetné jobban a kutatás egészét és egyben mélységét, mint az érintett családapa rövid vallomása a családot ért atrocitásokról és az azok ellen való küzdelemről, hogy lelki békét és saját helyet találjon kora társadalmában maga és családja számára:

¹⁴ A kutatás alapjául szolgáló központi fogalom az „uncanny” (magyarul: otthonatlan, nem komfortos, kényelmetlen, kellemetlen), mely kifejezés olyan állapotra utal, amikor az ember bizonytalan körülmények között él és illegálisan rendelkezik lakóhellyel (Sigmund Freud in Navaro-Yashin 2012).

¹⁵ Az Alapítvány szakmai tanácsadói szolgáltatásai kiterjedtek a szlovák nyelvű hivatalos dokumentumok fordítására és a kutatott jelenség a második világháború utáni időszakban a szlovák állam fővárosának, Pozsony társadalmi-politikai környezetében való elhelyezésére, értelmezésére.

¹⁶ A kutatás az International Visegrad Fund támogatásával folytatódhatott, azzal a céllal, hogy mélyebb betekintést nyerjünk az új szlovák állam működésébe és képet kapjunk a szlovák főváros atmoszférájáról a háború utáni időszakban.

¹⁷ Az alábbi rész a 2025. május 5. és 31. között megvalósult harmadik Visegrad-project (7 anthropology): *Living under 'uncanny' circumstances in the capital of the Slovak state after WWII. Attempts to recover the property rights of Hungarian-speaking persons forcibly deported to the Petržalka labour camp in early May 1945* kutatási beszámolóján alapul.

¹³ A második világháború utáni Szlovákia a harmadik Cseh-szlovák Köztársaság keretei között formálódott újra, s a hatalmi központja immár (újból) Prága lett - az egyik anonim lektor megjegyzése.

“1945 április 24-én munkából hazatérve az orosz katonák elfogtak és mindenféle eredménytelen kihallgatás után a „Patrongyárba” vittek, ahonnan a cégem a /Stollwerck-gyár/ mint egyedüli nélkülözhetetlen szakembert és mérlegkönyvelőt kireklamált és tényleg 1945. május 29-én a Patrongyárból kikerültem. Régi munkahelyemet, mint mérlegkönyvelő alkalmazott elfoglaltam, hol a mai napig a régi munkakörben folytatom állásomat.

1945. május 3-án feleségemet és hároméves kislányomat minden előkészület nélkül 20 percen belül kergették ki lakásunkból, azaz házunkból csak annyit vihettek magukkal, mit két kezükkel vinni bírtak. A rendőrségen kapott végzés alapján, mint nemkívánatos magyar nemzetiségű személyeket Bratislava területéről Ligetfalura tették át. 1945. június 8-án a belügyminisztérium végzése alapján visszatérhettek Bratislavába.

Közben lakásunkba május 20.-ika táján dr. Husák sofőrje erőszakkal behatolt, amennyiben lakásomra *vymere* nem volt, hanem az apósoméra. Ezen vymert esetén legfeljebb felmentethetném. Többszöri intervencióra sem volt hajlandó a sofőr velem a lakásügyben tárgyalni, sőt még kevésbé volt hajlandó a lakásban maradt legszükségesebb használati tárgyakat és fehérneműt nekem azaz a családom számára kiadni. Ellenkezőleg, hogy elvegye a kedvemet a rendőrségen mindenféle alaptalan feljelentéseket tett ellenem, és megfenyegetett s így a mai napig sem mertünk házunkba vagy lakásunkba felmenni.

Ezen sofőr 1946 májusában elköltözött Bratislavából és lakásomat egy Tomascsik nevű partizán kolégájának játszotta át, ki saját maga kijelentette, hogy számára csak a bútor birtoklása fontos és igazán egy hónap múlva teljesen kiürítette a lakásomat és egy a Kolibán lévő másik lakásába vitte át bútoraimat. Ezen eljárása ellen azonnal fellebbeztem a bútorhivatalnál. Ezen fellebbezésemre az év elejéig nem kaptam semmiféle értesítést. Amennyiben lakásom 10 napig üres volt a lakáshivatalnál beadtam egy kérvényt saját lakásomra s ezen kérvényemet a cégem írásban is hathatósan támogattott. Szóbelileg ugyan megígérték a lakást nekem, de időközben egy harmadik lakó Jurcsik nevezetű úr költözött be. Hogy van a neki lakásomra *vymere* azt nem tudom. Lakásügyemben a napokban fogok a hivatalos helyeken eljárni és annak eredményéről Önöket idejében kiértesítem.

A házat 1945. június 21.-én német tulajdonnak deklarálták és ezen ürgy alatt biztosították, azaz lefoglalták. Ezen végzés ellen az adott határidőn belül fellebbezéssel éltem. A mai napig sem kaptam választ, sőt 1946. június 24.-én mint német vagyont elkobozták. Ezen elkobzás ellen 1946. augusztus 5.-én a statisztikai hivatal által kiadott népszámlálási kivonat melléklésével ismét fellebbeztem. Most mikor a Magyar kirendeltség közölte velem, hogy a kicserélendő listáján szerepelek a házhivatal az elkobzást törölte, de írásban nem volt ezt hajlandó nekem elismerni azzal az indoklással, hogy még nem kaptak a Belügy Minisztériumtól erre vonatkozó direktívákat.

Bútoraim ügyében 1946. november 15-én jártam el, hogy szóbelileg ugyan megígérték, hogy mint magyar vagyont teljes egészében visszakapom. Hogy értesítsem az igen tisztelt kirendeltséget.

Bútoraimmal összekötöttesben megjegyzem, hogy lehetséges, hogy az illető, aki jelenleg bútoraim

birtokában van, mindenféle feljelentéssel, és kellemetlenkedésekkel fog válaszolni.

Ékszereinket és készpénzvagyunkat egy szlovák katona alattomos módon lopta el, ki ellen a mai napig nem mertünk feljelentést tenni azon oknál fogva, hogy nagy kellemetlenséget csinál nekünk. Amennyiben a minap önöknél tett látogatásom alkalmával az önök igen tisztelt Farkas uruk véleményét meghallgattam a feljelentést okvetlenül megteszem.”¹⁸

Konklúzió: Infrastruktúra, nyelv és a politikai otthontalanság (*uncanny*) a zsidó anyagok példáján

Ebben a tanulmányban a kényszerdeportálások emlékeztétét vizsgáltuk a modern Szlovákiában, nem elsősorban reprezentációs megfontolásokról, hanem inkább egy olyan állapot leírásaként közelítettünk hozzá, amikor egy múltbeli erőszak a jelenben előbukkan és a jelenben is tovább él.

Ami kezdetben nyelvhasználati furcsaságnak tűnhet — a magyar nyelv marginális helyzete a magyar anyanyelvű alanyok vallomásaiban Szlovákiában — az idővel strukturális beágyazódású társadalmi sajátossággá válik láthatóvá. Míg a szlovák nyelv a nyilvános megjelenés legitim (egyetlen) médiumaként jelentkezik, addig a magyar nyelv inkább az intimitás, az érzelmi töltet és a nehezen kifejezhető tapasztalatok médiuma marad. Ez ahelyett, hogy kétnyelvűséghez vezetne a gyakorlatban, egy aszimmetrikus mintázatot mutat, amelyben az, ami elmondható, attól függ, hogy hogyan, milyen regiszterben lehet (kell? valamilyen) beszélni.

Ahelyett, hogy ezt olyan problémaként fognánk fel, melyet orvosolni kellene, egy (olyan) kommunikációs konfigurációhoz próbálunk közelíteni, egy olyan helyzethez, ahol valaminek a kifejezése és visszavonása, beszélés és hallgatás egymással összefüggve működnek. Bateson nyomán ezt tekinthetjük egyfajta kettős kötésnek (*double bind*) — de nem pszichológiai (individuális) értelemben, hanem mint egy terepen talált (etnográfiai) minta, ahol a részvétel is elérhető, de korlátozva is van egyben.

Ez a minta túlmutat a nyelven. Intézményi és jogi elrendeződésekbe van beleágyazva, melyek továbbra is szabályozzák az elismerés és a kizárás feltételeit. A háború utáni jogi keretek fennmaradása, valamint a tulajdonviszonyok és az archív hozzáférés jelen gyakorlata arra hívja fel a figyelmet, hogy az *infrastruktúra*, melyen keresztül egyszer már megvalósult a deportálás, nem tűnt el (nyomtalanul), legfeljebb átalakultak a formái. Kevésbé láthatóak lettek, bár ez nem jelenti azt, hogy ne lennének kevésbé hatékonyak.

Ebben az értelemben az *uncanny* / *otthontalanság* nem kivételes törést (zavart) jelöl, hanem a folytonosság egy módját. Ott jelenik meg, ahol az ismerős (szokásos) struktúrák — a jog, a nyilvános diskurzus, és a térbeli rend — tovább működnek, miközben magukban hordozzák a korábbi kizárások (el nem fogadások) nyomait

¹⁸ Ezúton szeretnék köszönetet mondani a Visegrad International Fundnak és a Foundation vezetőinek és kutatóinak azért, hogy minden lehetséges módon támogatták kutatási szándékomat, fontosnak találták és hittek benne, hogy alkalmas vagyok e társadalom-politikailag kényes téma antropológiai kibontására.

(is). Ami nyugtalanító itt az nem a törés, hanem annak hiánya; az a mód ahogyan egy múltbeli erőszak tovább él anélkül, hogy (valaha) nyilvánosan elismerték volna.

Ez különösen az anyagi és térbeli konfigurációkban válik érzékelhetővé (láthatóvá). A deportáláshoz kapcsolódó helyszínek — házakat, zsinagógákat és temetőket — nem törölték el nyomtalanul, ahogyan nem is integrálták őket teljesen (a szlovák társadalomba, vagy a kulturális életbe). Inkább átalakult formában maradtak fenn, ahol a jelenlét és hiány újrendeződik, és nem megoldódik. Ezek az elemek nem pusztán a múlt maradványai lesznek, hanem a jelen társadalom keretei között is a terek szerveződésének aktív elemeiként lépnek fel.

Módszertanilag mindez olyan megközelítést igényel, amely nem az összhangra, hanem a szakadásokra, fragmendumokra összpontosít. Az archívum, ahol a kutatás folytatódott, nem egy egységes narratívát produkált, hanem részlegesen kapcsolódó regiszter — szöveg, hang, kép — rendszerét, amelyek közötti eltérések (különbségek) válnak jelentéshordozóvá (Bateson). Ebben az értelemben a (kutatási) szférát olyan rendszerként lehet felfogni, amelyben a jelentés nem szintézis (különböző anyagcsoportokban jelentkező hiányok a másik anyagcsoportokból való kiegészítése, illusztrálása) útján jön létre, hanem a töredékek közötti kapcsolódások révén.

A kép, amely így kirajzolódik, nemcsak arról szól, ahogyan a deportálásról emlékeznek, hanem arról is, ahogyan a deportálás feltételei a jelent strukturálják, strukturálisan hogyan élnek tovább, jelentkeznek a jelenben, a nyelven, az intézményeken és az elismerés korlátain keresztül.

Roma narrativa és az otthontalanság mindennapi érzése, atmoszférája

A roma anyagok elemzése során könnyen arra juthatunk, hogy az otthontalanság feltételként jelentkezik, melyet az infrastruktúra hoz létre, hordoz magában — másféleképpen, mint a zsidó anyagokban, mégis több szálon kapcsolódva azokhoz. Ez esetben nem elsősorban az intézményeken vagy a vizualitáson keresztül szerveződik, lesz láthatóvá, hanem a narratíván, az időbeliségen és a tapasztalat (tudás?, átadás) szerkezetén keresztül.

A roma holokausztnarratívák nem törésekről, vagy meghatározó történelmi pillanatokról emlékeznek, hanem inkább egy olyan logikát mutatnak, ahol a szélsőséges események nem válnak el a mindennapi élet tapasztalatától, hanem szervesen kapcsolódnak hozzá. A múlt és jelen közötti különbség elmosódik, az erőszak nem kivételes törésként, eseményként, hanem folytonos állapoként jelentkezik.

Kívülről nézve úgy tűnhet, hogy a történelem (miként a történet) formálásában nem a szakaszokra való bontás, hanem a folytonosság kifejezése kap hangsúlyos szerepet. A narratívákban azonban egy másik rendező is jelentkezik, az, hogy a mindennapi élet és a különleges esetek közötti különbségtéves nem lesz mértékadó szervező (szöveg rendező) elv. A túlélés nem kivételes eseményként jelenik meg, hanem a folytonosság részeként.

Ez egy sajátos uncanny (otthontalanság) formát hoz létre (érzést, atmoszférát, helyzetet eredményez, éltet). A múlt nem idegen elemként fog kísérni, hanem mint

már ismerős dolog jelentkezik a jelenben. Az erőszak nem megszakítja a tapasztalás mindennapos folyamatát, hanem annak feltétele lesz.

A nyelv kulcsszerepet játszik a dolgok ilyen típusú konfigurációjában. A jelentés ilyenkor nem egy nyelv használatán keresztül jelentkezik (*The difference that makes a difference!* – Bateson). Azaz, nem csupán az számít, hogy explicite mit mondanak az interjú-alanyok, hanem azok a körülmények is, amelyek között bizonyos dolgokat ki lehet mondani, másokat pedig nem). A magyar (és a romani) nyelv a tapasztalat olyan dimenzióit hordozza, melyek csak részletekben fordíthatók le (vagy fejezhetők ki az idegen szlovák állami nyelven). A fordítások nem egyszerűen átalakulást, hanem tudásátadást eredményeznek: a jelentések módosulnak (elcsúsznak, töredezetek lesznek), és bizonyos új szimbolikus jelentés-tartalmak generálódnak az egyik nyelvről egy másikra való fordítás során.

Ezek a folyamatok nem megtörik a narratívákat, hanem folyamatában rendezik, értelmezik át azokat. Ami nem teljesen lefordítható, az nem tűnik el, hanem módosult formá(k)ban cirkulál (tovább). Ebben az értelmezésben az elmozdulás (a hiány) a folytonosság fenntartásának egyik módja lesz.

Ugyanakkor ezek a narratívák az elismerés korlátaira utalnak. Ahogy az interjúalanyok is jelzik, a tapasztalatok generációk közötti átadása nemcsak az emlékezet kérdése, hanem az értékeké is, ahogyan az állam anyagilag kompenzál az elszorított szörnyűségekért. Ha a szenvedés nem alakul át társadalmi jellegű és anyagi természetű elismeréssé, akkor annak jelentősége is megkérdőjeleződik a fiatal nemzedékek (a családon belül a második, harmadik, negyedik generáció képviselői) számára. Ez nem egyszerűen hallgatáshoz vezet, hanem arra mutat, hogy mit tart egy társadalom értékesnek és érdemesnek arra, hogy elmondásra és átadásra kerüljön.

A kép, ami így kirajzolódik, az nem a történelemben tapasztalható hiányokra, hanem egy (vele kapcsolatos) másfajta viszonyra utal. A roma narratívák nem a domináns, állam által támogatott logikát mutatják, amelyben a töréseket javításokkal kell, szokás orvosolni. Ehelyett egy olyan állapotra utalnak, amikor az erőszak anélkül él tovább, hogy egyetlen történeti esemény köré szerveződne.

Ebben az értelemben az *uncanny* otthontalanság nem analitikus metafora, hanem egy a leírást elősegítő terminus (melyen keresztül jól leírhatók az életben megélt helyzetek, társadalmi állapotok): mely használatával a folytonosság és elmozdulás, a jelenlét és az el-nem-elismerés nem ellentétes, hanem együtt jelentkező fogalmak (közös jelentéstartományok) lesznek.

A két megközelítés (roma és zsidó anyagok, és nem csak narratívák) nem jelentenek kétfajta valóságot, csak ugyanannak a világnak kétfajta megfogalmazását, ugyanahhoz a világhoz (modern szlovák állam, mai szlovák(iai) társadalom) való kétfajta (roma, zsidó) megközelítést; ugyanarra a világra való kétfajta reagálást, annak függvényében, hogy megfelelni kívánnak-e neki (vagy sem). Egy olyan világról van itt szó, amelyben a kényszerdeportálás infrastruktúrája mindmáig fennmaradt és így képes újratermelni a társadalmi élet rendszerét, és azokat a formákat, amelyeken keresztül erről a világról (a szlovák állam „ellenségeinek”) beszámolni lehet (vagy kell).

Felhasznált irodalom

- Bateson, Gregory 1958 *Naven. The culture Iatmul people of New Guinea as revealed through a study of the „naven” ceremonial. A Survey of the Problems suggested by a Composite Picture of the Culture of a New Guinea Tribe drawn from Three Points of View*. Second edition. Stanford, California: Stanford University Press.
- Elyachar, Julia 2014 “Upending Infrastructure: Tamarod, Resistance, and Agency after the January 25th Revolution in Egypt.” *History and Anthropology* 25, no. 4 (July 2014): 452–71.
- Faubion, James D. 2011 *An Anthropology of Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Feld, Steven 1991 *Voices of the Rainforest. Bosavi, Papua New Guinea* (CD). Rykodisc.
- Hunčík, Péter 2009 *Határeset*. Pozsony: Kalligram.
- Kamenec, Ivan – Miroslav Michela 2019 *Rozhovor s dejinami. Ivan Kamenec o Cestách slovenskej histórie s Miroslavom Michelom*. Bratislava: Hadart.
- Kovács, Éva 2004 *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1918-1938)*. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Liliom Aurum könyvkiadó. SomorjaDunaszerdahely.
- Kuretsidis-Haider, Claudia 2015 *Tábor Engerau a jeho vnímanie v Rakúsku od roku 1945 do súčasnosti. The Engerau camp and its perception in Austria from 1945 to the present day*. Maroš Borský (ed.) 2015 *Engerau: Zabudnutý príbeh Petržalky. Engerau: The Forgotten Story of Petržalka*. Bratislava: 27–43.
- Lacková, Ilona 2001 *Szerencsés csillagzat alatt születtem... Egy cigány asszony élete Szlovákiában*. Cseh nyelvből fordította: Holka László. Az előszót írta: Milena Hübschmannová. Centre de recherches tsiganes - Pont kiadó.
- Larkin, Brian 2008 *Signal and Noise. Media, Infrastructure and Urban Culture in Nigeria*. Duke University Press. Durham and London.
- Lemon, Alaina 2000 *Between two Fires. Gypsy Performance and Romani Memory from Pushkin to Postsocialism*. Duke University Press: Durham & London.
- Maroš Borský (ed.) 2015 *Engerau: Zabudnutý príbeh Petržalky. Engerau: The Forgotten Story of Petržalka*. Bratislava.
- Mrázek, Rudolf 2002 *Engineers of Happy Land. Technology and Nationalism in a Colony*. Princeton University Press: Princeton and Oxford.
- Mrázek, Rudolf 2020 *The Complete Lives of Camp People. Colonialism, Fascism and Concentrated Modernity*. Duke University Press: Durham.
- Navaro-Yashin, Yael 2012 *The Make-Believe Space. Affective Geography in a Postwar Polity*. Durham and London: Duke University Press.
- Navaro, Yael 2020 *The Aftermath of Mass Violence: A Negative Methodology. Annual Review of Anthropology*, Volume 49. 161–173.
- Papp, Richárd - Katarina Ockova 2022: “Research on Transgenerational Holocaustmemory in Central Europe” project supported by Visegrad Fund. https://tat.kelte.hu/en/strategicprojects/Holocaust-memory?_locale=en
- Safonova, Tatiana, István Sántha 2013 *Culture Contact in Evenki Land: A Cybernetic Anthropology of Baikal Region*. Brill: Global Oriental, Leiden.
- Sántha, István – Tatiana Safonova 2011 *Az evenkik földjén. Kulturális kontaktusok a Bajkál-vidéken*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Sántha, István 2019 “Kieső” élettörténetek a háború időszakáról. A “Finesszel köll élni” című kötetről (Szilágyi Miklós). („Falling” life stories from the war period. „Living with finesse”). In: Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai. Vidéktörténet 2. MTA BTK Budapest.: 319–324.
- Sántha, István 2014 *Hungarian Witnesses of Infrastructure Construction in Manchuria (1877–1931): The Case of the Eastern Chinese Railway*. Inner Asia (Brill), 16/2014.
- Sántha, István 2017 „Invisible Places, Hidden History”: The Role of the Former „Russian Airport” in Telling Stories about the Front in the South Vértes Region. „Small Places, Large Issues”: Military Space and Post-Military Place. Folklore Electronic Journal vol. 70. Tartu/Estonia, pp. 71–96. <https://www.folklore.ee/folklore/vol70/>
- Sántha, István 2019 „Összetört értelem.” Falusi autoritások szocializációja kényszermunkatáborokban és börtönökben a második világháború után a Dél-Vértes példáján. (Broken Mind. Socialization of rural authorities in forced labour camps and in prisons after WWII in the case of Southern Vértes mountain in Hungary). In: *VAKVÁGÁNY. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években. Magyar vidék a 20. Században*. Szerkesztte: Horváth Gergely Krisztián. MTA BTK, NEB, Budapest 2019: 523–576.
- Sántha, István (ed.) 2022 *A háború tapasztalata. Három dél-vértesi testamentum* (The experience of war. Three testaments from Southern Vértes). European Folklore Institute– Csákberény municipality, Budapest – Csákberény.
- Sántha, István 2022 *Kamerák és átcusúzások* (Cameras and shiftings). Sántha, István (Ed.): *A háború tapasztalata. Három dél-vértesi testamentum* (The experience of war. Three testaments from Southern Vértes). Európai Folklor Intézet – Csákberény önkormányzata, Budapest – Csákberény: 1–24.
- Sántha, István 2021: *Málenkij robot a Dél-Vértesben. A Szovjetunióban szerzett élmények, tapasztalatok, valamint készségek és képességek hazatérés után való hasznosításának kérdése. (Málenkij robot in Southern Vértes. The issue of utilizing the experiences, skills and abilities gained in the Soviet Union after returning home). Elhurcolva - Kényszermunka, deportálás és ezek formái a középnyugat-magyarországi régióban, 1944/1945*. Szerkesztették: Muskovics Andrea Anna - Ritter György. Napkút kiadó Budapest: 133–208.
- Sántha, István 2017 *A front emlékezete. A Vörös Hadsereg kötelékében tömegesen és fiatalokúakon elkövetett nemi erőszak kérdése a Dél-Vértesben (előtanulmány). (Memory of the front. The mass rape, and rape against juvenile in South Vértes mountains). In: Csikós Gábor-Földváryné Kiss Réka-Ö. Kovács József (szerk.): Váltóállítás. Diktatórák a vidéki Magyarországon*. MTA-BTK-NEB, Budapest: 119–154.

- Sántha, István - László Lajtai 2022: Hungarian Orientalism as Seen through the Photographs of György Almásy's Second Expedition to the Kazakh and Kyrgyz Territories in 1906. Photographing Central Asia. From the Periphery of the Russian Empire to Global Presence. (Eds.: S. Gorshenina et.). De Gruyter 2022: 129-164.
- Szeghy-Gayer, Veronika - László Csősz 2021 Petitioners of Jewish Property in Košice: A Case Study on the Holocaust and Local Society in a Slovak-Hungarian Border Region. *The City and History*. vol. 10, 2021, 1, pp. 75–101.
- Szeghy-Gayer, Veronika - László Csősz 2023 Mapping the tragedy of the Jews in Kosice (1944). *Mapy tragedie židov v Kosiciach* (1944). *Térképek a kassai zsidóság tragédiájáról* (1944). Spoločenskovedný ústav CSPV SAV, v.v.i., ., Košice.
- Vrzgulová, Monika 2015 Tábor Engerau – sedemdesiatročná amnézia? 11 The Engerau camp – A 70-year-long case of amnesia? Maroš Borský (ed.) *Engerau: Zabudnutý príbeh Petržalky. Engerau: The Forgotten Story of Petržalka*. a kol. Bratislava: 11-27.
- Vrzgulová, Monika 2024 *Oral History and the Holocaust in Slovakia: Selective and Contradictory Memories (The Holocaust and its Contexts)*. Palgrave Macmillan.

Online archívumok

Post Bellum (Slovak). Memory of Nations Archive:
<https://www.memoryofnations.sk/sk>
Yale University. Fortunoff Video Archive For Holocaust testimonies:
<https://fortunoff.library.yale.edu/>
20. század hangja. Archívum és kutatóműhely:
<https://20szadhangja.tk.hun-ren.hu/>